

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

Budavár 1684-ik évi ostroma.

(Első közlemény.)

I.

Bevezetés.

(A hódoltság kora végének török íróiról.)

Közel száz esztendeje, hogy a magyar történetkutatás a török elbeszélő forrásokat magyar nyelven megszólaltatni s ezáltal tágabb körben ismertté tenni igyekszik. A munka eklektikusan indult, az első idők legnevezetesebb kutatói: Repiczky János és Vámbéry Ármin először egy-egy jelentősebbnek vélt korszakot vagy író-tettek meg kutatásuknak közelebbi tárgyává s ennek ismertetésével nem arra törekedtek, hogy olvasóikat a török viszonyokról tájékoztassák, hanem hogy a magyar történethez hozzáadjanak össze forrásokat.

A derék kezdeményező munka, amely közönségünk előtt hamarosan kedveltségre talált, azzal nyert tervszerű irányítást, hogy a Magyar Tudományos Akadémia programpontjává tette a hódoltság török nyelvű forrásainak feltárását, és célul az egész hódoltság jelesebb török elbeszélő forrásainak ismertetését tűzte ki. Az elvégzendő munkáról tervezet készült, összeállították a korszak elbeszélő forrásait, megállapították sorrendjüket s most már rendszeres ismertetésükhöz fogtak. A század fordulóján Thúry József és Karácson Imre már így dolgozott.

Munkájuk eredménye a M. Tud. Akadémia kiadásában a Török-magyarországi Történelmi Emlékek. Írók sorozatának I—III. kötete, melyben a török írók ismertetése Naimával Erdély bukásáig, 1659-ig ér.

Tudományos szempontból talán kifogásolható, hogy ez a munkaterv az elbeszélő kútfőknek csak olyan fejezeteivel törődött, amelyek magyarországi eseményekkel foglalkoztak, s hogy távolabbi körülményekre, a török birodalom belsejében történetekre egyáltalán nem volt tekintettel. Ezen elhatárolás következtében ugyanis a forrás nemcsak szemelvényes, hanem egyben halványabb is lett, mert megfosztotta magát olyan tényezőktől, mely a magyar vonatkozásokat ugyan messzebbről, de egyenletesebben világítaná meg; mégis, ismételjük, a munkaterv a lokális magyar célnak megfelelt s olyan eredményeket ért el, melyek egyetemes ismerésre is számot tarthatnak.

Inkább azt kell sajnálni, hogy a most már rendszeresen követett cél: a hódoltság török íróinak szemelvényes lefordítása évtizedek

alatt se volt elérhető, aminek oka kétségkívül a munka sajátos nehézségeiben rejlik. Bizonyára ezek miatt van, hogy se az ösztönös hajlam és lelkesedés — amely a magyar mult keleti kapcsolatainak feltárása iránt fajunkban mindig megvolt —, se az intézményes támogatás nem tudta a tervet valóra váltani, s hogy a hozzánk legközelebb eső oszmán-török korszak utolsó négy évtizedének elbeszélő kútfői a Török Történetírókban még mindig ismertetésre várnak.¹

Ha a török történelmi irodalomnak e négy évtizedre, azaz a XVII. század második felére vonatkozó egykori termésén végigtekintünk s abban azt keressük, ami bennünket — a korábban kitűzött célnak megfelelően — közelebbről érdekel, három író munkája fogja figyelmünket magára vonni: Naimá, Rásid és Szilahtar, akik egymásnak kortársai voltak² s egymással írói pályájukon is kapcsolatban álltak.

Munkáik könnyen hozzáférhetőek. Naimá és Rásid munkáját — akik udvari történetírók voltak — már kétszáz évvel ezelőtt kiadták,³ s a közelmultban Szilahtar munkája is megjelent.⁴

Naimá munkásságát illetőleg elegendő Karácson Imre közleményére⁵ hivatkozunk. Itt csak azt emeljük ki, hogy ő volt az

¹ Mint említettük, a sorozat az 1659-ik évvel záródik. Egyes forrásközlemények későbbi — az 1659-ik év utáni — időkből is megjelentek, főleg a XVIII. századból, mert a hódoltság kora forrásainak ismertetését kutatóink a fenti sorozat megindítása óta ennek számára tartották fenn. A hódoltság utolsó évtizedeiről, a felszabadító háború eseményekben gazdag koráról magyar fordításban csak két közlemény jelent meg, egy régebbi Repiczky János fordításában (Család Könyve 1855. I. kötet 170—172. ll.) és egy újabb Karácson Imre fordításában (Hadtörténelmi Közlemények 1896. évf. 75., 526 s köv. ll.) A jelen dolgozat Buda 1684-ik évi ostromával foglalkozván, érdeklődésünk e két közlemény közül az elsőre fog irányulni, minthogy az Rásidnak ugyanarról az ostromról szóló tudósítását tartalmazza; Rásidnak ezen fejezete azonban mostani forrásunk, Szilahtar mellett — mint látni fogjuk — háttérbe szorul.

² Naimá 1655—1716, Szilahtar 1658—1725 között élt; Rásid 1755-ben halt meg, születési évét vagy életkorát se a török nyelvű, se a nyugati munkákban nem találom.

³ Mindkettőt a magyar származású renegát: Ibrahim mütefferika által alapított nyomdában, és pedig Naimáét 1754-ben, Rásidét először 1740-ben. — Rásiddal kapcsolatos alábbi jegyzeteimben erre az első kiadásra hivatkozom, melynek egy példánya a M. Tud. Akadémia könyvtárában megtalálható.

⁴ Mindhárom munkának Tarih (történelem) a címe. Szilahtar munkája Szilahtar Tarihi címen Istanbulban jelent meg (I. kötet XXI + 773 l., II. kötet 805 l. — a többről még nincs tudomásom) a Török Történelmi Társulat (Türk Tarih Encümeni) önálló sorozatának 10-ik és 14-ik kötete gyanánt 1928-ban, Ahmed Refik bevezetésével és jegyzeteivel.

⁵ Török Történetírók III. 391—416. ll.

első hivatalos történetíró,⁶ s hogy az 1591—1659 évek történetét tárgyaló munkáján kívül ennek folytatásaképen egy töredékes, befejezetlen munka is maradt utána, amely 1702-ig halad s későbbi írónak forrásul szolgált.

A másik két író: Rásid és Szilahtar közül az előbbinek életrajzai általában ismertebbek. A magyar irodalomban Thúry József és Karácson Imre ismételtelen közölvén tőle fordításban szemelvényeket,⁷ olvasó közönségüket az író személyi viszonyairól is tájékoztatták. Néhány szót mégis szöveg róla, hogy életrajzi Szilahtaré mellett czzel egybevetethők legyenek.

Rásid (teljes nevén: Mehmed Rásid) Isztanbulban született, kádinak volt a fia. A hivatalnoki pályán fokozatosan előre haladva, Naimá utódként hivatalos történetíróvá (vak'anüvis) neveztetett ki (1714). Ezt és más fővárosi állásait hét év múlva — kedve ellenére — az alleppói kádi állásával cserélte föl, itt is hét évet töltött, s innen visszatérve a mekkai kádi címével követi minőségben Perzsiát járta meg. Feladatának sikeres elvégzéséért jutalmul Isztanbul kádjának neveztetett ki, de itt utóbb bajba keveredett, mert az 1730. évi isztanbuli forrongások alatt más magasrangú személyekkel együtt a kormányzat hibáért ő is felelőssé tétetett, s örülnie kellett, hogy életét száműzetés árán megmenthette. Hekim-oglu Ali pasa nagyvezérségével nyugalmasabb idők következvén be, visszatérhetett a fővárosba. Reaktiválták. 1734-ben anatóliai kadiaszkerre neveztek ki, de alig egy évvel utóbb, 1735 nyarán Isztanbulban meghalt.⁸

Szilahtar Mehmed, aki szintén litterátus embernek, kádinak volt a fia, 1658. dec. 8-án⁹ Isztanbul mellett, a Galatától északra fekvő Findikli nevű városkában született. Szülőhelyétől kapta Findiklili (Findikli-i) előnevét, melyen európaiak régebben idézni szokták őt:¹⁰ A törökök inkább Szilahtarnak nevezik, első kiadása is ezen a néven jelent meg. (A továbbiakban röviden én is Szilahtar néven fogom idézni).

Ifjú korban került udvari szolgálatba s miután egyes ala-

⁶ Vak'anüvis 'események írója', egy akkor alapított tisztség, melynek az volt a rendeltetése, hogy az eseményeket írásba foglalja és a feledéstől megmentse. Örököse, — és prózában követője — volt a régebbi idők udvari költőjének: žahnamedži-nek.

⁷ Thúry József: Az 1665—64-ik évi hadjárat, Hadtörténelmi Közlemények 1890. évf. 361. s köv. ll., 499. s köv. ll.; Karácson Imre: Az 1665-ik évi török hadjárat c., s A török sereg átvonulása Magyarországon 1685-ban c., főntebb már idézett közleménye, u. a. folyóirat 1896. évf. 73. s köv. ll., 326. s köv. ll.

⁸ L. Ahmed Refik: 'Älimlar ve san'atkjârlar, Istanbul 1924, 202. l. Az európai irodalomban e közlemény adatait összevontan Franz Babiner id. m.

⁹ Elbeszélése során ő maga mondja: „.... 1069 rebîc-evvel 12-én (= 1658. dec. 8-án) születtem“ (Tarih I. k. 143. l.), ezt a közlést egy másik helyen 27 évvel későbbi események elmondásával kapcsolatosan megerősíti. — (Babinernek Szilahtar születése idejére vonatkozó adata: Die Geschichtsschreiber der Osmanen 253. l. tehát megfelelően javítandó).

¹⁰ Gévay Antal, aki „A budai pasák“ c. gondos és nagy munkát kívánó dolgozatához Szilahtar gazdag adatait is használta forrásnak, őt 1841-ben Funduklili-nek nevezi.

csonyabb tisztségeket végig járt s IV. Mehmed szultán oldalán a lengyelországi hadjáratban részt vett, Sahin aga fő-eunuch (bas muszahib) pártfogása mellett belső szolgálatra (a szcerfli kogusba) osztatott be, majd a szultáni kertekbe (hasz bagcse) palotaőrnek (bosztandzsi) neveztetett ki. A bécsi hadjárat alatt már a szultán környezetében teljesített szolgálatot s e révén fontos aktusoknál — mint maga mondja — szemtanúnak lophatta be magát; látta követelek fogadását, végig nézte Thököly Imre megjelenését és hódolatát a szultán előtt — le is írja az esetet hosszasan —, jelen volt nagyvezérek kinevezésénél, különböző szultánok trónbeszédeit hallgatta végig. Közben ő maga is különböző tisztségeket viselt; volt szultáni turbán-őr (dülbend gulami), köpönyeg-mester (csokadar) s legutóbb III. Ahmed alatt, szolgálatának utolsó idejében szilahtar: a szultán fegyverhordozója.

Vegyesen végzett apró és nagy szolgálatokat, fontosat és lényegtelenet, közbe-közbe kényes feladatokat is megoldott. Alkudozott lázadó bosztandzsikkal — egykori kartársával —, akik zsoldjuk elmaradása miatt a szultán fejére akarták szakítani a trónust, és lecsillapította őket; elcsapott nagyvezértől szerencsésen visszaszerezte a nagyvezéri pecsétet s ezzel zürzavaroknak vette elejét stb. Legfájdalmasabb tiszte bizonyára az volt, mikor II. Musztafa eltemetését kellett rendeznie, mert ő Musztafa szultánnak hűséges szolgálója volt s ragaszkodásáért sok meleg szót kapott tőle jutalmul. Az új korszak valóban új embereket emelvén hatalomra, ezek őt férfi kora teljében (46 éves korában) nyugdíjba küldték; zúgolódás nélkül állt félre és visszavonultan éledegelt még húsz évig, körülbelül 1725-ig.

Már most nézzük munkájukat és vizsgáljuk egymáshoz való viszonyukat.

Rásid, mint hivatalos történetíró, hivatalos minőségben megbízásból írta munkáját, s azt ott kezdte, ahol elődje: Naimá, abbahagyta, tehát az 1705-ik évvel, s 1721-ig vitte; utólag feldolgozta még a Naimá által töredékesen megírt 1660—1702 évek eseményeit, teljes munkája tehát az 1660—1721-es évek történetét öleli fel.

Szilahtar szintén udvari ember volt, de nem volt hivatalos történetíró, s így munkája tárgyát szabadon választhatta meg. Korának divatja szerint kortörténetet szándékozván írni, ahhoz Kjátib Cselebi „Fezleke“ c. munkáját¹¹ választotta mintaképpül, ezt kívánta formában követni és korban — 1659-től 1720-ig — ezt folytatta. Az elbeszélés fonalat pontosan ott vette fel, ahol a „Fezleke“ véget ér, munkájának címét is mintaképéhez alkalmazta s azt a „Fezleke folytatásának“¹² (Zejl-i Fezleke) nevezte.

Kjátib Cselebinek azonban van egy másik folytatása is: Naimá, akinek munkája, utolsó öt évében, Szilahtar munkájának

¹¹ Szemelvényeket magyar fordításban közölt belőle Karácson Imre az idézett Török Történetírók III. kötetében.

¹² Ahmed Refik a munka kiadásához írott Bevezetésben azt mondja, hogy Szilahtar csak a munkának II. Musztafa trónralépéséig (1695-ig) terjedő szakaszát nevezte Zejl-i Fezleké-nek. A folytatólagos résznek maga II. Musztafa — aki, úgy látszik, uralkodásától több hadi sikert várt, mint amennyit elért — a Nuszret-náme („Győzelem Könyve“) címet adta.

első öt évével egybeesik. Ha a két írónál ezt a közös szakaszt összehasonlítjuk, köztük szoros összefüggést találunk. Szilahtar nagy szabadsággal használja Naimá munkáját, helyenkint átírja, ami keleti íróknál gyakori szokás; hiszen tudjuk róluk, hogy kritika nélkül, esetleg csak stiláris változtatással vesznek át korábbi munkákat s azokat mindaddig követik, amíg saját tapasztalatukból is van mondani valójuk. Így tett Szilahtar is, aki tehát e téren nem különb, mint mesterei, akiktől ezt tanulta.

Az 1659-es évnél Szilahtar elválík Naimának itt véget érő munkájától s az 1660. év eseményeinél Rásiddal találkozik össze. S ez a találkozás igen meglepő. A két egykorú s most már párhuzamosan haladó író munkái közt megint szoros összefüggés állapítható meg, mely nemcsak közös szerkezeti vonásokat, hanem éveken át visszatérő, szóról-szóra való megegyezéseket is felmutat.

Kapcsolatuk vajjon hogyan magyarázható?

Az nem valószínű, hogy egymástól merítették volna. Rásid aligha merített Szilahtarból, az elismert stilszta, a hivatalos történetíró nem hajolhatott le a névtelen, ismeretlen Szilahtarhoz. De Szilahtar se használhatta Rásid munkáját, mert ezt szerzője ünnepélyesen bemutatta a szultánnak, ezáltal mintegy imprimálta, s főképen azért nem, mert az ő munkája (Szilahtaré) sokkal részletesebb, némely részében öt-hatszor is meghaladja Rásid munkájának terjedelmét. Valószínűbb, hogy közös forrásból merítették mindketten. Szilahtar a Naimá befejezett munkájának felhasználása után töredékes hagyatékát is elővette, s ugyanezt tette Rásid is; a közös forrást aztán eltérően használták és saját tapasztalataikból különbözőképen egészítették ki.

Szilahtarnak a régebbi multra nézve Naimá nem volt egyedüli forrása; felkutatott és használt ő másokat is, amire egyes fejezeteinek arányaiból, némely esemény elnyújtottabb elbeszéléséből is következtetni lehet. Így pl. valószínű, hogy a krétai háború nagyon részletes leírásához készen kapta az anyagot, a hadjáratnak egy bőbeszédű krónikáját, a Köprülü-család köréből, s viszont az északi; lengyel- és oroszországi események elmondásánál megint helyi forrást használt, itt Hüszsein Vedzihit idézi hosszasan, aki — krimi származású tatár lévén — ezen a területen tájékozott, otthonosan mozgó személy volt, s e korszak többi írójának: Naimának, Rásidnak is forrásul szolgált.

Ha részletes volt Szilahtar előadása a távolabbi mult eseményeinél, még részletesebb s egyben közvetlenebb is lett akkor, mikor a maga férfikorához, a XVII. század utolsó évtizedeihez és a századfordulóhoz jutott el. Ennél a szakasznál rendszerint közvetlen értesüléseire támaszkodik, melyeket valószínűleg egyidejűleg dolgozott fel; az egyes jelenetek leírása u. i. olyan részletes, hogy azokat csupán emlékezetből úgy leírni alig lett volna lehetséges, s helyenkint (pl. a bécsi hadjárat apró sikereinél) olyan szubjektív érzésekkel van átszőve, amilyeneket Szilahtar csak e sikerek hírének pillanatnyi hatása alatt élhetett át, de aligha érzett később, a nagy vereségek és megalázások idején.

Buda 1684-ik évi ostromához szintén szóbeli értesülés és hivatalos iratok voltak forrásai. Majdnem bizonyos, hogy Budáról tö-

rök térkép is volt birtokában.¹³ különben nehezen volna elképzelhető, hogy annyi topographiai részlet-adatot ismer Budán — ahol meg se fordult — és hogy megjelölései közé a hosszú előadás folyamán tévedés alig csúszott be.

Hivatalos jelentésekből¹⁴ vette az adatokat a Balkán-háborúk részletes leírásához, köztük Thököly erdélyi expedíciójához is,¹⁵ s az a hosszas beszámoló, amelyben Zülfikar aga bécsi küldetéséről (1688—1692) szól, szintén nem más, mint Zülfikarnak jelentéséből¹⁶ átvett részlet.

Forrásaikkal, melyekhez hasonló életviszonyaik folytán egyformán hozzájuthattak, Szilahtar és Rásid nem egyformán bánnak. Szilahtar beszédes, Rásid szűkebb szavú, néha hozzáfog egy esemény elbeszéléséhez — ha közös a forrása, egészen úgy mint Szilahtar —, de odább a történetet már összevonja. Ha az 1684-ik évi budai harcok leírását összehasonlítjuk, Rásidnál az ostrom egyes mozzanatainak csak vázlatát találjuk, nála hiányzik az a nagyszámú topographiai adat, mi Szilahtar ezen fejezeteinek különös értéket ad, hiányzik az egyes ostromnapoknak, az ercsi ütközetnek részletes története, stb.: nincsenek olyan egyéni reflexiói, milyeneket Szilahtar egyes szereplő személyeknek — közelebbi ismerőseinek — emlegetése kapcsán felidéz, szövege összevontabb, soványabb és hiányosabb.

Pedig azt se lehet mondani, hogy Rásid szándékosan akarna rövidebb, tömörebb lenni, hogy ez volna a stílusa. Szívesen beszél el anekdota-szerű történeteket, ilyeneket másoktól is átvesz, csodás eseményekről is tud, mintha hinne bennük; kettejük közül csak ő írja meg, hogy Buda felmentése a próféta közbenjárásának tulajdonítandó, a védők az ostrom alatt kétszer is látták, egyszer a városban, egy más alkalommal meg a mezőn, amiint egy hívő tömeg közepén a vár felszabadításáért imádkozott.¹⁷

Kettejük között Rásid fejlettebb stílusú író. Elismert, tudatos

¹³ Tudvalevő, hogy Budának két évvel későbbi, 1686-ik évi ostromáról egy igen pontos török térkép készült és maradt fenn Marsigli hagyatékában, amelyet Veress Endre jó facsimilében, de nem mindenütt helyes magyarázatokkal adott ki (Budapest Régiségei IX. kötet). (Erre a török térképre, minthogy azon az 1684-ik ostrom leírása is jól követhető, az alábbiakban többször fogunk hivatkozni). Feltehető, hogy hasonló térkép az 1684-ik évi ostromról is készült és eljutott Konstantinápolyba Szilahtar kezéhez is.

¹⁴ Hogy a harcéri jelentések nem a régi krónikások és a feth-nāme-szerkesztők fellengző és ködös stílusában szóltak, hanem őszintén és világosan tárták fel a helyzetet, arra az alábbi közleményben is lesz példa.

¹⁵ Tarih II. 525—529. II.

¹⁶ Zülfikar volt az első török követ, aki helyesen fogta fel hivatását. Jelentése komoly beszámoló nemcsak a követség külső életéről, hanem a követség korlátozott mozgási lehetőségeihez képest igen tartalmas tájékoztató a császárság katonai és gazdasági szervezeteiről, viszonyairól is. Szilahtar, mint mondja (II. 668. l.), csak néhány fejezetét írja át a terjedelmes jelentésnek, mely ma is csak kéziratban tanulmányozható. (A nyugati gyűjtemények közül a bécsi és a müncheni könyvtár őrzi egy-egy példányát).

¹⁷ Tarih 115 b l.

stilizta, akinek állásánál fogva nem az a dolga, hogy közönséges eseményeket jegyezzen fel emlékezetül, hanem hogy ünnepi eseményeket és embereket írjon le, ünnepi formában. Pályája érinti a költő pályáját. S valóban, ha Rásid prózája mögé tekintünk, ott látjuk őt, mint a győzelmi jelentések (feth-námék) fogalmazóját, ami már prózában írott költészet, s aztán tovább a kötött beszédű költőt,¹⁸ akinek stilusérzéke még a hivatalos iratok pongyolaságát sem tűri s azokat is csak átdolgozva veszi át könyvébe.¹⁹

Szilahtar is szeretett volna „szépen“ írni, munkája elején kísérletet is tett, hogy formában is méltó legyen elődjeihez és mintaképeihez. De az emelkedett stilusban hamar kifáradt, feladta hát, és nagyterjedelmű munkáját népies fordulatokban, csipős vagy gúnyos szólásformákban, közmondásokban gazdag, de egyszerű nyelven írta meg.

Természetesen az ő nyelvi egyszerűségének is van határa, stilusának vannak olyan sajátságai, melyeket az újabb nyelv feleslegesnek tart, de az ő kora még nem mellőzhetett. Vannak jelzői, melyek az akkori nyelvben elválaszthatatlanok voltak főneveiktől, noha használatuk fokozott pleonazmust jelentett, vannak szerkesztési vagy kifejezésbeli formái, melyeket világosabbakkal tudott volna pótolni, de nem tehetette, mert emezeket az irodalmi nyelv nem használta. Kortársainak megítélése szerint ő túlságosan egyszerű és dísztelen, a későbbi nemzedékek is valahogy ilyenformán vélekedtek róla és kétszáz év alatt alig foglalkoztak vele. Kiadása is ezért került csak most sorra, Ahmed Refik szinte az ismeretlenségből emelte ki.

Pedig, mint egy alább közlésre is kerülő fejezete mutatja, Szilahtar nemcsak bőszavú forrás, hanem helyenkint hatásos író is, aki bizonyos helyzetek érdekességét visszatükröztetni, kritikus pillanatok lelki feszültségét érzékeltetni tudja. Itt első sorban arra a fejezetre gondolok, melyben az 1684-ben már régóta ostromolt Budába beküldött császári követ fogadását, az ostromló sereg vezérének üzenetét és az ezzel kapcsolatos tárgyalást beszéli el.²⁰ Szilahtar ennél az eseménynél nem volt szemtanú, nem is tartózkodott Budán; párbeszédei tehát, melyet alakjai váltanak, költöttek, megírásuk az ő saját munkája.²¹ Az egész jelenetet olyan plasztikusan állítja az ember szeme elé, hogy az olvasót magával ragadja az esemény izgalma s rokonszenvét is megnyeri az ostromlottak számára. — hisz ők látszanak gyengébbeknek. Az ostromolt pasa úgy tesz, mint aki a vár feladása körül dönteni nem mer, vagy nem akar; összehívja tehát a várbeli öregeket, az agá-

¹⁸ Rásid írt egy divánt és művelője volt egy keleti verses műfajnak, mely a törököknél is virágzott: közkutakra, mohamedán templomokra, általában középületek bejárata fölé alkalmazni szokott verses feliratoknak.

¹⁹ L. Ahmed Refik: *Ālimlar ve san'atkjārlar* („Tudósok és művészek”) c. tanulmányorozatában. Istanbul 1924. 327. l.

²⁰ L. a következő számban megjelenendő „Miksa herceg megérkezik...” c. fejezetet.

²¹ Rásid is tud a követ küldetéséről, de azt más időpontra teszi s a vele kapcsolatos eseményt egészen röviden foglalja össze.

kat, s felszólítja őket, hogy nyilatkozzanak. Ezek feszült vitát folytatnak az élet és halál kérdése felett: vajjon ellenálljanak-e tovább, vagy átadják a várat. Végül is megtagadják a követelést. S az utolsó szavak, melyekkel a követet elutasítják és útjára eresztik, olyan megrázó erővel bírnak, mint egy drámai jelenet hatásos záró szavai. Az ember szinte érzi a pillanat feszültségét, a magukba roskadt pasák és agák arcán látja a megdöbbenést, látja a szótlan-mozdulatlan testtartását olyan embereknek, akik most mondták ki saját halálos ítéletüket.

Az ember hajlandó volna arra gondolni, hogy a nagy török siker, az ostrom visszaveréséből fakadó öröm készletti és képesíti Szilahart e szép fejezet megírására. De egyes további részletei, például Redzseb pasa sorozatos balkáni vereségeinek helyenkint nagyon szépen megírt fejezete²² a bizonyosság, hogy sikertelenségek is meg tudják ihletni tollát. És előnyösen jellemző rá, hogy nem a formai stílus, nem tartalom-nélküli üres szavak jól hangzó csoportosítása — a török történeírásnak ez az epidemikus tünete —, hanem tartalmi gazdagság és érzelmeinek mélysége emeli társai fölé, amiért igazán sajnálni lehet, hogy munkájának nem minden fejezetét dolgozta ki egyforma gondnal.

Másrészt az is megállapítható róla, hogy az eseményeket török szemmel nézi, nála az események török akciók szerint csoportosulnak, törökök tetteiből tevődnek össze; ostrom nem az ellenség rohamaiból, hanem a „diadalmas mohamedán gázik“ kirohanásaiból áll, még veszett ütközeteknél is ők az aktív tényezők, nem az ellenség üldözi őket, hanem ők vonulnak vissza, s időbeli, pontos megjelölést is főleg török akciók kapnak. Máskor fontos eseményeket se méltat hosszas tárgyalásra, ha azokhoz török dicsőség emléke nem fűződik; pl. miután Buda 1684-ik évi sikeres védelmének részletezésében íveken át gyönyörködik, az 1686-ik évi ostromot és Buda elvesztését alig két oldalon foglalja össze.

Az a hatvan esztendő, melynek történetét Szilahart munkájának tárgyává tette, Törökország történetében egyike az eseményekben leggazdagabb, legszerencsétlenebb korszakoknak. Szilahart öt szultán uralkodását élte át: IV. Mehmed, II. Szülejman, II. Ahmed, II. Musztafa és III. Ahmed korát, el lehet mondani róla, hogy átlagos emberi életkor alatt valóban rendkívüli időket élt. Hazája azon belső válságok és rázkódások után, melyek a XVII. század első felében érték és tekintélyét megtépázták, mintha kissé megerősödött, megifjúdott volna: a Köprülüiek által megreformált hadserege megtörte Erdély és Lengyelország erejét, Kréta elfoglalásával megcsonkította Velencéét s Bécs elfoglalásával a császárt akarta megalázni. Szilahart sokat látott és hallott a vállalkozások előkészületeiről, együtt ment a seregekkel vagy kísérte őket, látta ragyogó felvonulásait — közöttük a legpompásabbat, legnagyobbserűbbet: a bécsiét —, aztán hirtelen letörésüket, a hitetlen kétségbeesztő előnyomulását, pár évvel Bécs ostroma után — Drinápoly kapkodó erődítését, s amit török ember még nem látott: az udvar rémületét. A hanyatlást két évtizedre nyúló nehéz küz-

²² Tárih II. 459—471. ll. — A balkáni események kapcsán sokat szól Thökölyről, majdnem laponként említi nevét.

delem se tudta megállítani, a véres harcnak beismerés lett a vége, bevallása annak, hogy az igaz hitnek és Alláh árnyékának ellen-ségei erősebbek, mint hívei.

A gyorsan pergő, változatos események révén Szilahtar egyformán időzik a birodalom kormányzati központjaiban — Isztanbulban, Drinápolyban — és a vidéken. Amott a kormányzatra, az udvari élet ünnepélyes külsőségeire és köznapi életére, a városi élet mozzanataira találunk szinte példátlan mennyiségű adatot, többet, mint bármely kortársánál s elődjénél. A legtöbb megvilágítás természetesen a fővárost, Isztanbult éri, e városnak török topographiája, politikai és egyházi élete, ipara és kereskedelme Szilahtar szapora beszédjéből egyre határozottabb alakot nyer, ami annál örövendesebb, mert valamiképen okmánytárak hiányában is megismerhetjük ezt a várost, hosszú időn át a magyar földnek is egyik fővárosát.

Vidéki ügyekkel Szilahtar a harcok elbeszélése kapcsán foglalkozik. Erre bőven van alkalma, mert az egész birodalom egyetlen hullámzó csatatér, a XVII. század második felében a birodalomnak annyi háborúja van, amennyit már maga sem akart, noha egyébként kereste a háborút, mert fennmaradása konstrukciójánál fogva csak harcok között volt lehetséges. Ahogy a magyarországi háború egészen Drinápolyig közvetlenül felkavarta a Balkán-félsziget életét, ugyanúgy dúltak hadak más tartományokban is, részben külső ellenség, részben belső lázadó erők, s a nagy birodalomnak alig volt olyan szöglete, mellyel Szilahtar-nak a hadi események kapcsán ne kellene foglalkoznia.

Előadásában mohamedán intézmények öltének alakot, szokások elevenednek meg, emberi jellemek tűnnek föl és formálódnak ki. Rajongó derviseket találunk nála, akik fegyver nélkül, puszta a hit erejével akariák térdre kényszeríteni a gyaurokat, mint egykor a keresztes hadak fanatikussai. — aztán dervis lelkületű pasákat, akik egykedvűen megnyugszanak abban, hogy szerencsétlen sorsuk dicstelen végéhez ért; majd oktan politikusok és okos rablóvezérek, kapzsi tolvajok és bőkezű adakozók alakjai változnak írásában, s ahogy benne magában van lélek, ugyanúgy szívesen veszi azt észre másban is.

Nézzünk erre egy példát, vegyük Kara Musztafa halálát úgy, ahogy azt Szilahtar harmincéves korában hallotta és megírta. Kara Musztafa neve eléggé ismert, tudjuk róla, hogy nagyra-vágyó ember volt, Szilahtar is olyannak írja le: a magyar koronát akarta fejére tenni s titkos céljáért szultáni urát is félre vezette. A nagyvezér a bécsi vereség után Belgrádba ment, még mint nagyvezér működött, de már várva biztos halálos ítéletére, amely elől az udvarban nevelkedett vezérek — szinte hihetetlen szubordinációval — nem is próbáltak szökéssel menekülni. Egy napon éppen imába volt merülve, mikor lódobogást hallott, lovas posta érkezett az udvartól. Hidegen kérdezte, vajjon a halálos ítéletet hozták-e, s az igenlő válasza időt kért, hogy imáját befejezhesse. S ekkor a szultán hóhéraiból kilép az ember, a lélek: türelemmel várnak áldozatukra, ez pedig imája után elrendezi szakállát — nehogy összekócolják, mert hurokkal fogják megfojtani — s aztán előlép, annyi bátorsággal és mohamedán önmegtágadással, amennyi

hittel és rajongással száz évvel később romantikus szabadsághősök mennek a halálba.

Szekfű Gyulának a török történetírókról szóló kútfőkritikai tanulmánya²³ — azon források alapján, melyek 1916-ban rendelkezésre állottak — meghatározza a török elbeszélő kútfők értékét és viszonyát az európaiakhoz. Azóta újabb források alig kerültek nyilvánosságra, s mivel a török szellemi élet lökemes fejlődést a XVII. század második felében semilyen vonatkozásban nem mutat fel, a történetírás területén se várhatunk olyan forrás felbukkasására, amely elődeitől lényegesen különbözne.

Az viszont kétségtelen, hogy a kétszáz éves fejlődés végén álló Szilahtar egyben a fejlődésnek felső fokát is jelenti, hogy munkája nemcsak a múlttal szemben jelent haladást, hanem a következő XVIII. századdal szemben is, amely egy idő múlva megint tágabb teret fog engedni a perzsa szellemi befolyásnak s ezzel a formalizmusnak. Az alább közlésre kerülő szemelvény bizonyítja az elmondottakat, de egyben több tekintetben módosítani fogja a török elbeszélőkről alakított véleményünket, — igaz, még mindig nem a végső szó erejével, mert a közlemény szemelvény lévén, nem tükrözi vissza a teljes mű minden sajátosságát.

A magyar kutatás — mint említettük — a 200 éves török korszaknak török elbeszélő kútfőit akképpen ismertette, hogy nagy török krónikákból a magyar vonatkozású bekezdéseket kereste ki és fordította le.

Bizonyára nem egyedülálló, mégcsak nem is újszerű az a vélekedés, hogy az ismertetésnek ez a formája az első érdeklődést ugyan kielégíthette, de amellet, hogy magán viseli a kezdetlegesség, a csonkaság bélyegét, kiteszi magát és az olvasót annak a veszélynek, hogy egyoldalú lesz s idővel éltelen marad.

Arra nem vagyunk képesek és — sajnos — gondolnunk sem lehet, hogy egy vagy több török író ne csak magyar vonatkozásaiban, hanem egész terjedelmében ültessünk át magyar nyelvre; erre nincs is szükség, s nem is akármelyik török elbeszélő érné meg a fáradságot. Azonban természetes, hogy miután az elődök fáradozásának gyümölcseit bírjuk s a török írók közvetlenül ránk vonatkozó szakaszait fordításban ismerjük, — most már többet kívánánk. Miután nem szenved kétséget, hogy a török elbeszélő kútfők különösen élénk érdeklődésre találtak és magyarra fordítva lényegesen előmozdították a török-magyar érintkezések megismerését, óhajtandó volna, hogy a megkezdett munka folytatásra találjon. Nevezetesen — továbbra is csak az elbeszélő kútfőknél maradva — arra szeretnék rámutatni, hogy nem volna szabad mindvégig a magyar vonatkozású fejezetek megismerésével megelégednünk, hanem a török íróknak most már alaposabb megismerését és ismertetését kellene célul kitűznünk. Hogy megint egy példával éljek, emlékezetbe idézem a szultán viszonyát kisázsiai birtokaihoz, amely középiskolai tankönyveinktől szinte magas felkészültségű tudományos munkákig századokon át abban a sztereotip formában szokott kifejezésre találni, hogy „a szultán

²³ Az idézett Török Történetírók III. kötetének „Bevezetésében”, Budapest 1916.

egy főembere fellázadván“, kényszerítette őt hadainak megosztására vagy visszavonására . . . Vagy egy másik példát idézek: íróink különösen a XVII. századbéli török történet kapcsán sokat emlegetik az ulemák és sejhülislám befolyását, anélkül, hogy olvasóikban róluk világos képet tudnának kialakítani.

Véleményem szerint az volna kívánatos, hogy a török elbeszélő kütfőknek ne csak magyar vonatkozású fejezetei fordíttassanak le magyarra, hanem egyes részeik, egy-két évtizednek története: teljes egészében. Hogy csak az előbbi példánál maradjunk, nem érdek nélkül tudnánk meg, hogy mi volt az az ok, amely Anatóliát századokon keresztül forrongásban tartotta s öntudatlanul is a keresztények szövetségesevé tette, miért és hogyan kellett ezt a nagy tartományt majdnem minden évtizedben újra meghódítani, és szintén csak hasznunkra válna, ha a mohamedán egyházi körök céljairól, politikai befolyásáról stb. tájékozottabbak volnánk.

Egy ilyen kísérletnek további eredménye volna, hogy új oldalról alaposabban ismernénk meg a török írókat, olyan vonatkozásaikban, melyekről magyar relációk kapcsán nem értesülhetünk. Amennyire igaz az a megállapítás, hogy a török írók főleg hadi eseményekkel szeretnek foglalkozni, épúgy igaz az is, hogy pusztán magyarországi kapcsolatban mást nem is várhatunk tőlük. A magyar föld hadi zóna volt, végvidék, melynek az ő szemükben nem igen voltak más eseményei, mint katonaiak, s ezek is sokszor csak helyi érdekűek voltak; a politikai, egyházi és társadalmi élet azon mozzanatait, melyek a magyarországi eseményeket előidéztek, a fővárosban: Isztanbulban folytak le, meg is vannak íróinknál írva, de — már egy másik fejezetben. Tájékozottságunk azért maradt eddig is homályos és egyoldalú, mert érdeklődésünk körét mi magunk szabtuk szűkre.

Igaz, a török íróknak olyan ismertetése mellett, melyet itt érintettem, a magyar ügy elveszítené azt a kiemelt helyzetet, melyet az eddig követett módszer juttatott neki, s kisebb jelentősége szerint hátrább szorulna. De az ő elszigetelt képe helyett szélesebb vázlatot kapnánk az egész nagy birodalomról, ismereteink elmélyednének, látókörünk szélesebb és tisztább lenne.

Azt hiszem, egy ilyen kísérletre alkalmas volna Szilahtar; az alábbi szemelvény ennek megbecslésére is alkalmas lehet.

Bécs alatt a török hadsereg 1685. szeptember 12-én súlyos vereséget szenvedett, de nem semmisült meg. A nagyvezér pár napra először Győrnél, később hosszabb időre Budán állapotodott meg, hogy seregének roncsait összegyűjtse és újjászervezze.

A vereség híre egyelőre a birodalom belsejében, a szultán környezetében sem idézett elő pánikot. A szultán, ki a sereget Belgrádig kísérte és a hadjárat ideje alatt félévet itt töltött, szeptember 21-én értesült először seregének sorsáról, a táborból hozzá küldött Telhīsi^{23a} Iszmail aga szóbeli jelentéséből. Bizalmát ekkor még nem vonta meg vezérértől, sőt kitüntetésekkel küldött neki, s hogy nyugalmat és jó példát mutasson, ő maga egyelőre még Bel-

^{23a} *telhīsi* egy rang: a szultán elé terjesztendő nagyvezéri jelentések fogalmazója.

grádban maradt s csak három hét múlva, az első riadalom eloszása után adta át ezt a helyet a hadseregfővezérség számára téli szálláshelyül.²⁴

A nagyvezér szeptember 22-én érkezett Budára. Első intézkedései közé tartozik, hogy Ibrahim budai pasát, aki Bécs ostromát nyíltan és bátran ellenezte, azon az ürügyön, hogy a hadjárat szabotálásával oka volt a vereségnek, kivégeztette, s helyébe Kara Mehmedet nevezte ki, s ugyanőt rövidesen kirendelte a Duna bal partján előnyomuló keresztény hadak ellen. Ő maga még három hetet Budán töltött, bevárta az őszi idők beköszöntését, aztán Buda védőjévé kinevezte Abaza Szari Hüszsein damaszkuszi bejlerbejt, s október 16-án, a Párkánynál (október 9-én) elszenvedett újabb török vereség hírének terhével Belgrádba indult.

A szultánt már nem találta itt, az már uton volt Isztanbul felé (s vele írónk: Szilahtar is, aki az egész hadjárat alatt szultáni ura mellett szolgált), ahol rövidesen az udvari politika cselszövényei közé, a nagyvezér ellenségeinek befolyása alá került. A szultáni udvar ekkori nagyjai közül elsősorban a dár-us-szadet agaszsi: Juszuf és a fő istálló-mester (büjük mirahor): Bosnak Szari Szülejman szőtték a terveket Kara Musztafa megbuktatására, rettegve attól a lehetőségtől, hogy a nagyvezér győztesen tér vissza a hadjáratból, mert az ő bukásukat s egyben halálukat jelentené. Mikor tehát Szülejman a nagyvezér seregének vereségéről értesült, lelkendezve rohant híreivel Juszuf ágához, s a két jó barát, félretéve a birodalom sorsán minden aggodalmat, „zseb-kendőket lengetve táncra perdült.”²⁵

Rábeszélésükre szövetségelt velük a nagyvezér egykori pártfogoltja, aki az ő támogatása alatt emelkedett föl a kajmakam méltóságáig: Kara Ibrahim, abban a reményben, hogy nagyvezér lehet. Hármuk tervszerű vádaskodása célt ért, sikerült a szultánnal elhítenniök a nagyvezér hűtlenségét s írásban kiadatni halálos ítéletét. A kapudzsik kethüdája és a csaus basi december 15-én kapták kézhez a parancsot, azonnal útra keltek Belgrád felé s december 25-én — mint láttuk — végrehajtották az ítéletet a halálában hős nagyvezéren.

A kormány Kara Ibrahim elnöklete alatt — aki rövid időre tényleg nagyvezér lett — sietve hozzáfogott, hogy a kormányzat és a hadsereg kereteit helyreállítsa és lehetőleg gyorsan kitöltse. Először a fővezér személyéről kellett határozni. Régebben, mikor a birodalom aktív politikát folytatott, fontos háborúk vezérletét a szultán vagy a nagyvezér vállalta, azzal is jelezve a hadjárat fontosságát. A mostani háború azonban már nem a porta háborúja volt, kilátásai sem voltak biztatók, s ezért vezetését se a szultán, se a nagyvezér nem merté vállalni. Aggodalmukat alig lepette az a magyarázat, hogy jelenlétükre a különböző határokon — Magyarországon, Boszniában, Kréta szigetén, a kisázsiai partokon, a lengyel végeken — szükséges védelem központi irányítása végett a fővárosban lesz szükség.

Magyarországba tehát úgy, mint a többi veszélyeztetett vi-

²⁴ Szilahtar, Tarih II. k. 117. s köv. ll.

²⁵ Szilahtar, Tarih II. k. 117. s köv. ll.

délre fővezért: szerdárt rendeltek ki. A magyarországi végek védelmét Bekri Musztafa²⁶ pasára bízták, aki a bécsi hadjáratban mint a gyalogság főparancsnoka (janicsár-aga) vett részt, s az előkészületekre pénzt és főleg széleskörű fölhatalmazást adtak neki. Mozgását lassúság és nehézkesség jellemzi, aminek seregének gyengeségén kívül betegeskedése volt az oka.

Budai pasának meghagyták Kara Mehmedet, kit még az előbbi nagyvezér nevezett ki. Kara Mehmed testőrcsapatnál kezdte szolgálatát (bosztandzi basi volt), utóbb a Dnyepernél, később Moreában szolgált s legutóbb a diarbekiri bejlerbej tisztét viselte. Ahogy Szilahtar jellemzi, „tanulatlan ostoba török”²⁷ volt, durva és erőszakos jellemvonásokkal, aki embereinek sokat elnézett — ezek a bécsi hadjárat alatt állítólag 200 lányt meggyaláztak —, de ha kellett rövidre fogta és egykedvűen föl is áldozta őket. A bécsi hadjáratban ő haladt a hadsereg élén, csapatai bevették Hainburgot, résztvettek Bécs ostromában, majd a felmentő sereg közeledésének hírére a török tábor védelmében a Kahlenbergen. A nagy öszecsapásból szerencsésen megmenekült s Buda alatt, hol a megvert sereg gyülekezett, a nagyvezértől a budai vilájetet kapta. Pár nappal később a Párkány felé nyomuló keresztény csapatok ellen küldetett ki fővezérnek, de itt sem volt szerencséje, serege vereséget szenvedett s ő maga is csak úgy tudott megmenekülni, hogy a túlsó partra érve a Duna hídját maga mögött föltépette. Ezáltal az ellenség üldözését ugyan késleltette, de saját seregének egy részét gyáván elárulta, amiért bizonyára fejét vesztette volna, ha a porta nem lett volna oly szorult helyzetben.²⁸

A bekövetkező eseményeknek harmadik főszereplője Sejtan (Sátán) Ibrahim volt, aki zaios életmódjától kapta melléknevét. Anatoliai származású ember, 1637-től négy éven át has defterdar volt. Köprülü kíséretében résztvett a jenői hadjáratban, később Egyiptomban, Diarbekirben, Kandiában, Damaszkuszban szolgált mint bejlerbej, a lengyel harctéren volt szerdár, harcolt Moreában. 1694-ben megint a diarbekiri bejlerbej tisztét viselte s innen rendeltetett ki, mint Buda védője (muháfiz), az itteni bejlerbej támogatására. A sztambuli kormány sokat várt tőle és sürgősen berendelte őt Anatolia keleti végéről, honnan az út már Drinápolyig hatvan állomás. Azért is sietnie kellett, mert a szerdár — Bekri Musztafa — betegeskedett, sokan már halálát várták s utódlának őt emlegették.²⁹

²⁶ Buda felmentése után mint kanizsai bejlerbej teljesített a magyar végeken szolgálatot (Szilahtar II. k. 185. l.), 1687 elején ismét janicsár aga, 1689-ben a magyarországi harctereken szerdár volt. Az utóbbi év végén a szolgálat alól felmentetett s néhány hónap mulva meghalt. (U. o. II. 261., 483., 488. II.).

²⁷ U. o. II. 104. l.

²⁸ U. o. II. k. 11., 89., 97. 103., 124., 126—127., 183. II. — Pályafutásának főbb mozzanatait l. Gévay Antalnál (A budai pasák, Bécs 1841, 51. l.), aki Szilahtar (Gévay szerint: Funduklili) adatait is felhasználja.

²⁹ Az ostrom után mint aleppói váli, az 1685-ik évi magyarországi hadjáratához szerdárnak neveztetett ki. Esztergomot vette ostrom alá, de a Duna mellett vereséget szenvedett. Ezt és más balsikereit, főleg Újvár

Buda sikeres védelmét az ő működésének tulajdonították s a kitüntetések között, melyekkel a szultán elhalmozta, egyike volt a legszebbeknek és a legritkábbaknak, hogy nevét szultáni fermán „Melek Ibrahim”-ra („Angyal Ibrahim”) változtatta.

Tudjuk, hogy a keresztény hadműveletek célja Buda visszafoglalása volt. Tudta ezt a török kormány is, egyebek között a szerdártól is, aki Belgrádból 1684 március elején erre nyomatókosan figyelmeztette.³⁰

A támadás valóban megindult. Az alábbi közlemény a Buda körül 1684-ben lezajlott harcokat és Budának ostromát beszéli el.³¹

II.

Bekri Musztafa vezír-pasa, magyarországi szerdár szereplése; Buda várának hosszú ostroma és felmentése.

Az év napéjegyenlősége napján³² a szerdár megbízatásához híven kiszállt a belgrádi mezőn felállított tábori sátrába, ahol a fővárosból elküldött diarbekiri bejlerbej: Sejtan Ibrahim vezír-pasa is megjelent, miután Hiszardzsiknál^{32a} nagy pompával átkelt a folyón s három napig ott időzött és tanácskozott. Ibrahim pasának az volt a véleménye, hogy az ellenség Budát fogja megtámadni, s azt kívánta, hogy ő — minthogy a padisah öfelsége által e fontos mohamedán végvárnak, a birodalom kulcsának parancsnokául neveztetett ki — megfelelő sereggel azonnal Budára mehessen, a közelben állomásozó csapatok pedig, anélkül hogy a távolabbról érkezőket bevárnák, gyorsan, még mielőtt az ellenség Buda alá érkezne, küldessenek utána. Ennek megfelelően a Száva átkelt a zimonyi oldalra³³ s elindult Buda felé.

Musztafa^{33a} vezír-pasa ezután meghagyta Szerém és Szemendre szandzsákok katonáinak, a Pozsegában telelő egyiptomi csapatok-

elvezetését, ellenségei felhasználták ellene, egy tanácskozáson, melynek Szilahtar is fiútanúja volt, kivégzését hozták javaslatba s miután ahhoz a szultán hozzájárulását megnyerték, az ítéletet 1685. végén Belgrádban sietve végrehajtották. A nagy sietségnek az volt a magyarázata, hogy a szultán esetleges kegyelme ne találja életben a 90 éves vezért, és az ára lett — Szilahtar szerint — 1686-ban Buda elvesztése, ami nem következett volna be, ha a vár védelméhez az ő katonai tudása is hozzájárulhatott volna. (II. 155., 145., 182—185., 216., 257. ll.).

³⁰ Szilahtar, Tárih II. 126. l.

³¹ Szilahtar kiadott szövegének II. k. 159—177. ll.

³² A törökben: 1096. nevrüz-i sultáni napján, azaz 1684. márc. 21-én.

^{32a} Belgrádtól keletre a Duna jobb partján, hajóhídját Evlia Cselebi említi (Magyarországi utazásai 1660—1664., Karácson Imre fordításában, Budapest 1904. I. k. 4. l.).

³³ A Száva zimonyi hajóhídját említi és leírja Evlia Cselebi (i. m. I. k. 175. l.) A hajóhíd a vízen túl cölöphídban folytatódott, hosszúságát néhány sorral alább Szilahtar is kiemeli.

^{33a} T. i. Bekri Musztafa, akit Szilahtar többször röviden Musztafának nevez.

nak,³⁴ továbbá a pesti síkságon telelő Nüreddin³⁵ Iszmet girajhercegnek és a tatár csapatoknak s végül Abd-ul Muemin pasa karamaniai bejlerbejnek, hogy menjenek az előbbi után, s a szultáni sereggel³⁶ néhány nap mulva a Száván vert hosszú hídon ő maga is átkelt a zimonyi mezőre és ott tábort ütött, a téli táborban tartózkodó többi vezírnek, parancsnoknak és csapatnak pedig megparancsolta, hogy sietve csatlakozzanak hozzá. Egy hónapig várt a csapatok gyülekezésére, de mihelyt híre jött, hogy az ellenséges sereg megindult, tovább nem bírta türelemmel, s 30.000 főnyi seregével džemāzi-ül-evvel 5-én³⁷ Zimonyból az ellenség felé indult. Az eszéki hídnál megpihelve, Bosnak Oszman³⁸ vezír-pasa damaszkuszi és Cserkesz Ahmed³⁹ pasa adanai bejlerbejt illő díszköpennyel tüntette ki, mert kiváló csapatokat hoztak magukkal, s három napi táborozás után, amely idő alatt a legénység közt a gabonát osztották ki, a hídon átkelt a túlsó partra.

Az ellenség megszállja Visegrádot.

Lipót nemcse császár bosszút akart állni az oszmanlikon. E célból 30.000 főnyi saját nemcse serege és a keresztény királyoktól kapott, összesen 200.000 főnyi gyalogos és lovas hadai élére a hét király egyikét, Lutron herceg brandenburgi uralkodót⁴⁰ tette s a komáromi szigeten 80 haljemez-, 30 bombavető- és 300 sahi zarbuzan-ágyút és nagymennyiségű hadiszert gyűjtött.

Ez a sereg a Dunán vert hídon átkelt a dzsigerdeleni partra, ezen a Duna mellett Dzsigerdelenig⁴¹ nyomult, itt megint az esz-

³⁴ A csapatok tengeri szállításában ekkor is, akár a magyarság első török harcaiban, olasz hajósok nyújtottak segítséget a törökségnek: a 3000 egyiptomi katonát tíz velencei gálya szállította Alexandriából Szalonikibe, ahonnan Belgrádon át küldettek Bécs alá. Utóbb 17 gályán újabb 5000 egyiptomi jött át a tengeren, ezúttal Isztanbul kikötőjébe (Szilahtar II. 116., 199. l.)

³⁵ Nüreddin itt nem név, hanem cím, melyet csak a káni család férfitagja kaphat. A cím 1584 óta áll fönn, viselője rangban a trónörökös után következik. Iszmet egyben az akkori kánnak, Szelimnek fia volt. (Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches 2. kiad. II. 501. l.)

³⁶ Szilahtar mindig szultáni seregnek (ordu-i hümajun) nevezi azt a sereget, melynek élén a szultán helyettese, a szultántól kinevezett szerdár áll; utóbbi kisebb feladatok megoldására szintén kinevezhet szerdárt, de ennek serege már nem „szultáni” hadsereg.

³⁷ = (1684.) ápr. 19-én.

³⁸ Bosnak Oszman pasa Bécsnél elfogott leveles ládáját, mely később a karlsruhei levéltárba került, Babinger Ferenc adta ki: Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha címen, Berlinben 1951. (Ismertettem a Levéltári Közlemények X. évf. 148—152. ll., ott a pasa életrajzi adatai összefoglalva megtalálhatók).

³⁹ Később az ostromolt Budának egyik védője lett.

⁴⁰ A „hét király” a hét választófejedelemet jelenti, a ‘Lutron herseki Brande burk hākimi’ Károly lotharingiai herceg nevének elferdítése.

⁴¹ Az Esztergommal szemközt álló török hídfő és erődítmény török neve Dzsigerdelen (tüdőt vagy májat átlukasztó) vagy Dzsigerdelen parkani (Dzsigerdelen palánkja vagy *parkan*-a), ebből a későbbi: Párkány.

tergomi oldalra kelt át s redžeb hó 1-én⁴² körülzárta a Duna partján álló mohamedán várat, Visegrádot. Az ostromlottak hat napi harc után a várat emberanyag, hadi- és élelmiszer hiánya miatt kénytelenek voltak feladni. Az ellenség mindnyájukat bántatlanul Budára küldte, a várat megszállta és felszerelte.

Kara Mehmed vezír-pasa budai bejlerbej annak hírére, hogy az ellenség Esztergomnál a Dunán már átkelt s ezen vár⁴³ alá nyomult, kethüdájának, Rüsztlem agának⁴⁴ vezetése alatt Nüred-din Iszmet krími herceget a tatárokkal, Ahmed pasa hercegovinai műteszarrihot, a budai gүнüllüket és szpahikat, a szemendrei csapatokat és a pesti hajósokat⁴⁵ azzal küldte el, hogy az ellenség táborát Esztergom alatt rohanják meg. A kán-záde herceg váratlan támadásával az ellenség táborát valóban meglepte s úgy szétverte, mint mikor a mészáros juhnyáj közé csap, s 2000 hitetlen megölt⁴⁶. De a hitetlenek sokan voltak s rövidesen összeszedték magukat, mire a hátulról jövő mohamedán csapatok megrendültek és visszavonultak. Ila ekkor nagyobb sereg lett volna kéznél, nagy csapást lehetett volna mérni az ellenségre. A nagyhatalmú isteni felségnek azonban az volt az akarata, hogy Buda ostrom alá vétessek s a jövő eseményei bekövetkezzenek. Végbe mentek tehát az előzetes események és nem volt lehetséges az ellenség megállítására: a hitetlenek az esztergomi révnél hídon átkeltek a Dunán a dzsigerdeleni partra és a pesti oldalon Vác felé nyomultak.

Kara Mehmed pasa vereséget szenved, Szejdí-záde Mehmed pasa elesik, az ellenség megszállja Vác várát.

Musztafa vezír-pasa, szerdár, a hó 8-án⁴⁷ a fősereggel Buda alá érkezett, táborba szállt, s az ottani főembereket sátrába hívva, velük arról tanácskozott, hogy az ellenség előnyomulásával szemben miféle intézkedések volnának helyénvalók. Mindnyájan azon a véleményen voltak, hogy ha az ellenség átkelt a Dunán, ők [emezen a parton] nyomuljanak előre és Esztergomot vegyék ost-

⁴² = (1684.) június 14-én. — Angeli szerint — aki az 1684. évi hadjárat történetét levéltári anyag és török források közül Rásid munkájának felhasználásával egy három íves cikkben foglalta össze: Der Feldzug gegen die Türken im Jahre 1684 (Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs 1884. 577—428 ll.) — az ostrom négy napig, június 15-től 18-ig tartott (i. h. 395. l.)

⁴³ T. i. Visegrád alá.

⁴⁴ Rásid szerint Kara Mehmed jelentésére maga a szerdár küldte ki a fentieket, s köztük Rüsztlem agát, aki az ő kethüdája volt. Ezzel szemben Szilahtar Rüsztlem agát, más helyeken is, Kara Mehmed kethüdájának mondja.

⁴⁵ A törökben: „Pešte korsani“, bizonyára alkalmi hadi alakulat, melynek békebeli kerete nem volt. — Figyelmet érdemel még a kifejezés is: korsan jelentése „kalóz“, de úgy látszik, ekkor a tengerész-katona valamilyen faját jelentette.

⁴⁶ A tatárok sikeres támadását, majd utóbb a török sereg szétverését l. Angelinél is (i. h. 395. l.).

⁴⁷ = (1684.) június 21-én. — A török segédcapatok erejét Angeli keresztény források alapján 15,000 főre becsüli (i. h. 395. l.).

romzár alá.⁴⁸ Épen mikor erre a határozatra fatihát imádkoztak⁴⁹, jött meg a híre, hogy az ellenség a Budától 8 órányira fekvő Vác melletti verőcei szorosig⁵⁰ nyomult. Erre feladták Esztergom ostromának tervét s Kara Mehmed vezír-pasa budai bejlerbejt, mint fővezért a saját csapataival és egyéb erőivel, többi között Szejdi-záde Mehmed pasa jenői⁵¹ és Szerhos Bosnak Ahmed pasa egri bejlerbejt⁵² néhány anatóliai ejalet csapataival, valamint az egyiptomi csapatokkal, összesen mintegy 12.000 főnyi válogatott

⁴⁸ T. i., hogy veszélyeztessék a kelet felé nyomuló keresztény sereg hátát és összeköttetését a mögöttes országgal, amitől Angeli szerint is tartottak a herceg táborában (i. h. 396. l.). A keresztény sereg gyorsabb mozgása és sikerei azonban megtartották számukra az iniciatívát a harbozó és önbizalmukat veszített törökökkel szemben.

⁴⁹ Fātiħa: a Korán első fejezete, szurája, hálaadás és fohász, mint írónknál látjuk: a tanácskozásoknak állandó vallásos záró aktusa.

⁵⁰ A törökben: *ویره ايله ووسج بوغازنه کلدک ی خبر النمغله*. Ebben a formában vagy a szöveg, vagy olvasata téves.

ویره ايله szerződés-sel a törökben nem lehet valahová jönni (gelmek), de el lehet valamit foglalni; de ha a kifejezést így olvassuk: *ویره ووتیجه بوغازنه* a verőcei szorosig, akkor már megállhat mellette az ige (geldikleri...); mikor a verőcei szorosig eljutottak. Valóban egy másik helyen Silahtar (II. 198. l.) is így: *ویره ووسج* (Virevisič[e]) bogazi-nak nevezi a kérdéses, verőcei szorost. — Kétségtelen, hogy itt egy olyan olvasáshibával állunk szemben, mely az alapul szolgáló kézirat ismerete nélkül is biztossággal kijavítható.

⁵¹ Fia Szejdi Ahmed boszniai, majd budai (1659—1660) bejlerbejnek, a II. Rákóczi György, illetőleg Erdély ellen 1659-ben indított török megtorló hadjárat vezérének. Részt vett az említett erdélyi, 1665-ban az Újvár ellen vezetett hadjáratban. Neve Rásidnál egy esetben Ahmed-nek van írva (l. k. 115^a l.). Bejlerbeji kerületének megnevezésében is eltér egymástól a két író. Rásid ismételtlen temesvári bejlerbejnek mondja Szejdi-záde Mehmedet, Szilahtar még gyakrabban jenőinek. Hogy a török uralom bejlerbeji kerületeinek száma nem öt volt, hanem több, azt — ép e folyóirat lapjain — alkalmam volt már kiemelni (1930. évf. 8—9. ll.). Bejlerbeji kerület volt az öt ismert kerületen kívül korunkban Jenő és Újvár is, s Szejdi-záde Mehmed a jenői kerület élére — ahogy Szilahtar közli — a kanizsaiból helyzetetett át (v. ö. II. k. 12., 14., 114. stb. ll.). Hogy ő valóban bejlerbej volt, arra okleveles adatunk is van: Szejdi-záde jenői muháfiz kethüdájának bizonyos Oszmánnak 1684. márc. 24-én Fogarasba Apafihoz érkezett levele (kiadva a Török-magyarok Történelmi Emlékek, Államokmánytár, Budapest 1871, VI. k. 407. l.).

⁵² Szerhos Bosnak (részeseg bosnyák) Ahmed Bécs ostrománál a nagyvezér kethüdája (helyettese) volt, a bécsi vereség után Veszprém felé vonult vissza, aztán mint bejlerbej Egerbe ment s 1684-ben az Alföldről támogatta Buda védelmét. Egri tisztét rövidesen átadta Oszman pasa pozsegai szandsakbejnek, ő meg a jenőit vette át, de 1685-ben már Jenőt is más kormányozza, Szerhos Ahmedet halebi bejlerbejnek, s ebben a tisztében mint a magyarországi harcokban járatos embert, 1686-ban az itt működő haderők főparancsnokának tették meg. Buda utolsó török védelménél sokat szerepel, az 1684-es védelem mintájára segédcapatokat próbált a várba bejuttatni, de sikertelenül (Szilahtar II. k. 16., 24., 61., 76., 95., 100, 198—199, 249. ll.).

gyalogos és lovas hadi néppel s végül a kán-záde vezetése alatt az ellenséggel szembeállított seregrel kiküldték, hogy akadályozza meg az ellenség előnyomulását. A Duna hídján 8 darab sahi zarbuzannal a pesti oldalra átkelve megindultak Vác felé, hogy az ellenséget feltartóztassák; a váci palánk mezején⁵³ vitézül küzdöttek az ellenséggel, de

mit tegyen egyetlen szív ennyi nyíl,
egyetlen oroszlan egy konda disznó ellen,

a kevés mohamedán gázi 300 zarbuzannak és annyi ellenségnek hogyan tudott volna ellenállni? A mohamedán sereg vitézül harcolt, a kán-záde, Szejdi-záde, az egyiptomi csapatok úgy, mint a szerémiek, szemendrieiek, s a többi végvári, minden erejüket összehozták, vitéz harcban mintegy 3000 főnyi ellenséget levágtak s az ellenséget a tágas mezőn erősen szorongatták. De emez minden lovas és gyalogos erejét egy helyre összpontosítva, sűrű sahi-ágyú és puskaportúz alá fogta s állásukban megingatta őket. Csak Szejdi-záde és az egyiptomi csapatok maradtak helyükön, hogy legalább az ágyúkat megmentésék, de az ellenség őket is megszelasztotta, s az egyiptomi gyalogosok, a budai janicsárok és szekbánok vagy hősi halált haltak, vagy a lovak patái alatt pusztultak el. Bosnak Szerhos Ahmed pasa Egerbe futott, 200 egyiptomi katona és körülbelül ugyanannyi budai janicsár nagy harc után Vácra tudott menekülni, a sereg többi része Kara Mehmed pasával Budáig futott. Szejdi-záde Mehmed pasa, tetterős ember, aki atyja, Szejdi Ahmed pasa idejében⁵⁴ 35 éven át a rumiliai harcokban az ellenségen sokszor aratott diadalt és soha meg nem futott, most is gyalázatnak tartotta a futást és elszántan védte az ágyúkat. Mikor összeesett fekete ménje, mely annyi dicsőséges csatában hátán hordozta, gyalog harcolt, s handzsárjával vívott tovább, mikor kardja eltörött. Az ellenség élve akarta elfogni, de ő nem adta meg magát, harcolva esett el. A „vas pasa“^{54a} fiának fejét levágták és elküldték a nemcse császárnak.

A szegény harminc éven át szomszédunk, derék ember volt. Nagyon sokáig sajnáltam. A nevezett hőst kapudan korában^{54b} lát-

⁵³ Angeli megállapítása szerint Váctól mintegy félórányira nyugatra folyt le az ütközet, melyben a török sereg — még pedig június 27-én — 15.000 lovassal és 3000 janicsárral vett részt (i. h. 396. l.). — Trágor Ignác úgy véli (Vác és határának hely- és ingatlannevei, Vác 1935, 118. l.), hogy a Vác határában, a város mai központjától keletre emelkedő „Török hegy“ elnevezés a hagyomány szerint a várost védő török csapatok 1684-ik évi táborhelyének (vereségének?) emléket őrzi. — Minthogy egy-két lappal alább Sziláhtar is azt írja, hogy bizonyos török csapatok a „a csatából megmenekülve a palánkba szorultak“ — tehát visszavonulás közben jutottak a várba —, a csata szerinte is Vác fölött, a várostól nyugatra zajlott le.

⁵⁴ l. 93. l. 51. jegyzet.

^{54a} A „vas“ (timur, demir) a törökben erős akaratú, kemény katona jelzője. V. ö. Timur Lenk („a sánta vas“), Timur tas („vaskő“) pasa, Demir bas Sarl („vasfejű Sarl“ = XII. Károly svéd király), Demir kazik („vas karó“ = az ifjabb Zrínyi Miklós) stb. nevével. L. később: „vasoszlop“.

^{54b} Szejdi-záde Mehmed 1676—1677-ben volt kapudan-pasa. (Átmenetileg pár hónapon át atyja: Ahmed pasa is viselte ezt a tiszteletet, 1656-ban).

tam, erős, hatalmas termetű ember volt, olyan testalkatú vitéz, hogy ezer között nem akad párja; s hatalmas termete dacára lovagolva átugratott a karikán, a nyilazásban, gerelyvetésben, ellen-ségei legyőzésében pedig csodálatosan fiatalnak bizonyult. Nyugodják békében!

Mikor az ellenség az ágyúkat elfoglalta és a mohamedán se-reget Pest felé szorította, nem üldözte nagy erővel, hanem, még aznap, Vác palánkját vette körül és nagy ágyúkkal és mozsarakkal lőni kezdte. A palánkba korábban helyezett őrség, a helyi csapatok és a csatából megmenekülve a palánkba szorult egyiptomi és budai janicsárok, valamint a szegbánok másnap nehéz harcot vívtak, de abból a szörnyű ütközetből megmenekült félholt emberekben vajjon micsoda erő lehetett? Kénytelenek voltak a várat szerződés feladni,⁵⁵ de az ellenség az onnan előkerülő 1140 embert, miután fegyvereiket elszedte, fogságba vetette és láncra verte; kit éhen vagy szomjan pusztítottak el közülük, kit meg a távolabbi tartományokba küldve ezernyi nyomorúságnak tettek ki, s csak néhány tehetetlen öreg embert küldtek hajón Budára. A palánkot őrséggel látták el, aztán a Duna mentén megindulva Pest felé, negyednapra a Pestől egy órányra fekvő Rákosra értek s ott tábornok ütöttek. Az ellenség csapatait rendezve akkora tömeget mutatott, mintha a síkságon rossz szagú kátrány hullámanna vagy mintha sötét felhő ereszkedne a földre.

*Pest vára kiürítése és felgyújtása. A pest-budai híd szélbontása.
Pest várának megszállása.*

Azon az éjszakán a budaiakat súlyos félelem és aggodalom szállta meg. Mivel Pest vára nagyon rossz állapotban volt, az a vélelem alakult ki, hogy nem védhető, s ezért védőőrségét, az asszonyokat és gyermekeket, meg minden mozgatható holmit és élelmiszert, ágyút és hadianyagot átvittek belőle Budára s házaikat felgyújtották; másnap pedig a hidat is feltépték s az összeköttetést a túsó oldallal megszakították.

Az ellenség Pest felgyújtásán nagyon meglepődött, s hogy a dologban tisztán lásson, csapatait kora hajnalban felállítva, óvatosan Pest felé nyomult. Jól lehetett látni, hogy mikor a budai oldallal szembe érkeztek, az Erdel-bástyáról, a Haber-bástyáról⁵⁶ és a többi bástyáról rájuk irányított ágyúk süvítő golyói sok emberüket megölték vagy megsebesítették. De a hitetlenek a halálveszedelemmel sem törődve, a disznósorda hangos lármájával, a csapatok mögött pedig a főparancsnok-herceg trombitaszóval nyomult előre. Mivel cselből tartottak, először körüljárták Pestet s csak amikor meggyőződtek róla, hogy ki van ürítve, mertek a falain benyomulni; az égő házakat leszaggatták, a várat megszáll-

⁵⁵ Angeli megállapítása szerint (i. h. 397. l.) a török őrség szerződés nélkül, — mégpedig mindjárt a csata napján — adta meg magát, a győztesek tehát joggal bántak vele fogolyként, csak az asszonyokat és gyermekeket bocsátva szabadon.

⁵⁶ Haber kuleszi: „hirt adó torony, őrálló torony” a mai Halászbástya északi tornya helyén, honnan a vidéket legmesszebbre lehetett belátni. Az „erdélyi bástya” (Erdel kuleszi) ettől északra állt.

ták s azután Buda várának dunai vízvezetékével szemben ágyúkat állítottak föl.

Musztafa vezír-pasa, szerdár, a budai oldalon Gürz Eljasz hegye alatt a Kazan ovaszi⁵⁷ nevű helyen szállt táborba, majd amikor a pesti oldalon felállított ágyúk a szultáni seregben nagy károkat okoztak, onnan a szőlőkertek alá⁵⁸ húzódott, hol az ágyútüztől nem szenvedett.

A jenői ejálet Szejdi-záde kethüdájának, Ozsman agának adományoztatott két tuggal.⁵⁹

Az ellenség Pest megerősítéséhez fogott, hatalmas mellvértet emelt, a várat árkokkal is megerősítette s őrségül 5000 nemcse katonát, pompás tüzérséget, s hadi és élelmi szert helyezett belé s aztán egy hét mulva a sereggel visszavonult Vác felé. Buda északi végénél, a Váccal szemközt fekvő Kizlar adaszira,⁶⁰ majd innen a budai partra: a Bulgar bogazira⁶¹ öt nap alatt a két partról⁶² egy-egy nagy hidat vert, azon átkelt és Ó-Budától északra az Ak keliszé⁶³ nevű völgyben táborba szállt.

⁵⁷ Kazan ovaszi: 'szoros előtti síkság', a Gellérthegy és a budafoki hegy melletti két szoros között elterülő sík mező. — Úgy vélem, inkább a budafoki szoros volt az a kazán: 'szoros', amelyről a síkság elnevezetett. Azt hiszem ugyanis, hogy a Gellérthegynek a Duna felé eső oldalát alig járták, hogy tehát ez nem is volt „szoros út”. A Duna mentén haladó nagy országútra a várból a Gellérthegy nyugati oldalán vezetett el az út, akár Eszék, akár Fehérvár felé ezen haladt át mindenki a budafoki (a középkorban is: Promontorium) hegyek és a Duna közötti szoros felé, melyet már nem lehetett elkerülni. Mivel ezt mindenkinek ismernie, járnia kellett, valószínű, hogy a belőle nyíló síkságot róla nevezték el. — A „Kazan” elnevezést 1627-ben l. még a Herceg Eszterházy-ltár, török iratok 23. sz. a. is, kiadtam *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*, Budapest 1932, 45., ill. 257. l.).

⁵⁸ Nyilván a Gellérthegy mögé, annak nyugati lejtőjére.

⁵⁹ Tehát pasai ranggal. Egy tug (ló-farkas jelvény, zászló) szandzsakbejt, kettő pasát (együttal rendszerint bejlerbejt), három vezír-rangú pasát illetett meg (aki amellet bejlerbejt szokott lenni). A határmenti bejlerbejségek élén ekkoriban rendszerint vezír-rangú pasák álltak.

⁶⁰ Kizlar (vagy Kiz) adaszi ('lányok szigete' vagy 'lány-sziget' a mai Margit-sziget török neve, valószínűleg — mint azt már többször megírták — onnan eredően, hogy a törökök ott apáca-kolostorokat találtak (v. ö. a középkori „Szűz Mária szigete”-elnevezéssel). — A szigetet török írók többször összetévesztik a Szentendre-i szigettel, Szilahtar is így jár; helyesen mondja, hogy az átkelés Vácnál történt, de a sziget megnevezésében téved. Rásid (Tárich, 113 b. l.) azáltal kerüli ki a tévedést, hogy az átkelés helyétül megjelöli a váci palánkot, de a sziget nevét nem mondja meg. — A két szigetet egyébként nyugatiak is összetévesztik, egykorú német és olasz térkép-írók „Insel S. Amdre”, „Isola di Santo Andre” megjelölést írnak a mai Margit-szigetre (l. Veress Endre cikkében: *Buda és Pest 1602—1605-iki ostroma*, *Hadtörténelmi Közlemények* 1910. évf. 59. l. és egy mellékleten.).

⁶¹ Bulgar bogazi: 'bolgár szoros', a fentiek szerint a Duna és a kinyúló hegyek között.

⁶² Angeli szerint (i. h. 401. l.) a keresztények Vácnál a Nagy-Dunán 60 hajóból, odább szemközt a Kis-Dunán 40 hajóból épített hajóhídon keltek át — ez nyilván nyugati forrásból vett adat —, s miután a törökökkel megütköztek s ezeket legyőzték, Kalászon keresztül nyomultak Buda felé. — Zsarnóczay, Apafi Mihálynak a keresztény táborban járt

Musztafa vezír-pasa szerdár első veresége Ak kelisze mezején.

Mikor a kémek hírül hozták, hogy az egész ellenséges sereg átkelt a Dunán és ütközetre készül, Musztafa vezír-pasa szerdár, aki úgy gondolkodott, hogy az ellenséget nem szabad átengedni az innesső partra, a tábor főtisztjeit sátrába tanácskozáásra hívta össze. Egyhangúlag az a vélemény alakult ki, hogy a tábor a Buda alatt elterülő Kazan ovaszi-n maradjon, de a sereg keressen összeköttetést az ellenséggel.

A szerdár maga mellé vette saját kapu-csapatait,⁶⁴ ejáletje csapatait, s vele mentek Kara Mehmed vezír-pasa budai, Sejtan Ibrahim vezír-pasa diarbekiri, Bosnak⁶⁵ Oszman vezír-pasa damaszkuszi, Kadi-köjlü Mehmed vezír-pasa rumiljai, Haszan pasa, hazinedár, anatóliai, Abd-ul-muemin pasa karamaniai, Oszman pasa fia Ahmed pasa boszniai, Cserkesz Ahmed pasa adanai, Kadi-oglu Hüszein pasa szivaszi és Oszman pasa jenői⁶⁶ bejlerbeji, mindannyian saját kapu-csapatáikkal és ejáletjük csapataival, továbbá a tatárok és az egyiptomi csapatok, a szpahik, szilahtarok, szerdengecstik, janicsárok, dzsebedzsik és az ágyúkkal a tüzerek.

Mikor az ellenség közelébe értek, a gyalogságot és tüzéséget a Kozlu binar⁶⁷ nevű helyen csatasorba állították, a lovasság rendezett sorokban előrenyomult s Ak Kelisze közelében harcba bocsátkozott. A Musztafa vezír-pasával és Kara Mehmed pasával szemközt álló ellenséges csapatok az első támadásra meginogtak s a vitéz gázik elől táborhelyükig visszaszorultak, miközben közülük mintegy kétezer ember elesett. Ez a vidék azonban Allah rendeléséből köves⁶⁸ és nehezen járható volt, nem volt alkalmas rohamozásra, s ellőközben (a mohamedánok sorai) szintén szétszakhadoztak, az ellenség magához tért, lovas és gyalogos csapatait ki-

köve az írja 1684 (a kiadásban tévesen: 1686) július 16-án, hogy „Vác-nál vagyon általkötte a Duna, 86 hajón fekszik a híd: a másik Dunának hídja 45 hajón fekszik, Ó-Budához közel.” (Deák Farkas közleménye: Századok 1884. 879. l.)

⁶³ Ak kelisze: „fehér templom”, a középkori Alba Ecclesia. Fehéregyháza. — Sajnos nem lehet remélni, hogy török források ennek a sokat vitatott topografiai kérdésnek tisztázásához valamennyi hozzájárulnának. Inkább csak az érdekes, hogy a hely neve a török nyelvbe is átment.

⁶⁴ Egy magasrangú tiszt kapu-csapata (kapuszu aszkeri) az a csapat, melyet rangja és jövedelme után maga köteles kiállítani; az ejálet-csapatok alatt az ejálet (vagy: vilájet), mint katonai keret által kiállított haderő értendő.

⁶⁵ Rásídnál (115. b. l.) herseikli: „hercegovinai”.

⁶⁶ Rásídnál (115. b. l. s másutt is) Szejdi-záde egykori kethüdája: Oszman pasa *temesvári* váli (v. ö. 95. l. 51. jegyzet).

⁶⁷ A Marsigli-féle térképen: „Ejri dere bairlari” (Görbe völgy dombjai vagy lejtői) „ve Kozlu Közfi binar bairlari” (és diós forrás dombjai vagy lejtői) van felírva a mai Ferenc-hegy keleti lejtőjére. — A csata színhelyének szempontjából tisztázandó volna még a következő: Miután a törökök Kozlu binárnál (valószínűleg Újlakon túl) gyalogos és lovas csapataikat felsorakoztatták s lovasságuk előre nyomult, Ak keliszenél (Fehéregyháza) harcba bocsátkozott, vereséget szenvedett s visszavonult Buda felé —, minthogy a visszavonulás Angeli szerint (id. m. 401. l.) Kalászon át történt —, mi volt pontosan a csata színhelye?

igazította, baljemez- és sahi zarbuzan-ágyúit felállította s a mohamedán csapatokat heves tüzeléssel visszanyomta. Ezek győzelemről és harcról lemondva, visszahúzódtak a Kozlu-binar-nál maradt janicsárokhoz és tüzerekhez, s az éjszakát ott töltötték.

Másnap a sereg főemberei tanácskozásra gyűltek össze s egyhangúlag megállapították, hogy az ellenséggel szembe szállni s vele szemben védekezni nincs elég erejük. A határvidék veteránjai hangosan keseregtek, hogy az ellenség Budát, ezt a fontos mohamedán végvárat akarja megvenni, s hogy ereje és lendülete alatt a végvidék el fog veszni; azt javasolták, hogy Buda várába kellő számú védő őrség helyeztessék, maga a sereg pedig kissé vonuljon vissza, de az ellenséget állandóan nyugtalanítsa s a várat igyekezzék megsegíteni. A javaslat helyeslésre talált s fatihát imádkoztak rá.

Sejtan Ibrahim vezír-pasa, aki a padisahtól Buda védelmével bízott meg, erre elhatározta, hogy Cserkesz Ahmed pasa adanai bejlerbejjel együtt bevonul a várba. Megjelenése, mint a legszerencsésebb pillanatban az egekől leszálló áldás, lelket és életet öntött Buda védőibe.

Musztafa vezír-pasa szerdár a sereg többi részével visszatért táborába Kazan ovaszira, másnap a főembereket és Buda vára öregjeit ismét sátorába hívta s velük a védekezésről és az ellenállásról tanácskozott. Megmaradtak előző napi vélekedésük mellett s ennek alapján Buda védelmére kijelölték Kara Mehmed vezír-pasa budai, Sejtan Ibrahim vezír-pasa diarbekiri, Cserkesz Ahmed pasa adanai, Abd-ul-muemin karamaniai válit kapu- és ejálet-csapataikkal, Szerem és Szemendre szandzsakok meg nyolc rumiljai szandzsak csapatait, az egyiptomi janicsárokat, az azab, szerdengecsti, szpahi és szilahtar alakulatokat s Arnaut Csoluk Haszan aga vezetése alatt a magas portabeli janicsárokat, dzsebedzsiket és tüzereket, s mindannyiuknak élére Sejtan Ibrahim vezír-pasát tették főparancsnoknak. Az egész védősereget 40.000 kardra⁶⁹ becsülték.

Miután a védőrséget a felséges Alláh oltalmába ajánlották, a szultáni hadsereg még aznap délután a Kazan ovaszi és a Moanat tepeszi⁷⁰ érintésével a Budától négy órányira visszafelé fekvő

⁶⁸ Ó-Buda környéke általában köves lévén, ez a megjelölés nem igen alkalmas az ütközet helyének közelebbi meghatározására.

⁶⁹ Nem akarom kiemelni, hogy ez túlzott szám, — ezt mindenki érzi — inkább arra akarok rámutatni, hogy a 40.000-es szám nem határozott, hanem határozatlan számnév már a mi nyelvünkben is, s még inkább a törökben, s nagyon feltűnően az azerbajdzsani (bakui) dialektusban, ahol laponkint — olyan közönségesen mint a mi nyelvünkben a „sok” szó — ötször-tízszer előfordul. (Pl. Abdurrahman emir: Afgan tarihi, Baku 1912.)

⁷⁰ Ez a név a Budára vonatkozó török topographiai megjelölések között a leghosszabb magyarázatra tart számot. Szilahtar e hegy nevét mindíg „M. hn. t” (Mihnet?) alakban írja. Mint a Nyelvtudományi Közlemények L. (1936. évi) kötetében (71.—78. ll.) részletesen kifejtettem, ez a név Moanat tepeszi-nek hangzik, és a Sashegy egykorú török neve volt. A Mihnet tepeszi-változat, amely szinte már a köztudatba átment, hibás, eltorzított név, és egy további tévedés, ezzel a névvel a József-he-

Hamza bej palankaszi⁷¹ közelébe vonult s ott tábort ütött. A körülzárt mohamedánok pedig minden előkészületet megtettek a védekezésre.

Budabár ostroma.

Másnap sabán elseje,⁷² pénteki nap, temmuz havának elseje volt. Az ellenséges fővezér, az átkozott herceg hangyasokaságú seregével Ó-Budáról megindult s csapatokban elvonulva Buda várának éle előtt, először a Moanat tepeszi lábánál állapodott meg, ahol azelőtt a szultáni sereg táborozott.

Először a Horosz kapusztól a Jeni kapuig⁷³ terjedő vonalon a külső város falával szemben állított fel 16 baljemez-ágyút, aztán hat mozsárral a város (sehir) külső városát (varos)^{73a} kezdte bombáztatni s nagy harcra és általános ostromra készült. Mivel a külső város (varos) fala egyszerű fal volt, az ágyugolyók alatt beszakadt. De Kara Mehmed vezír-pasa a Jeni-kaputól a Horosz-kapuig azonnal erős belső falakat (dizme) és mellvédeket (meterisz) építtetett, ezek védelmére kirendelte a magas porta-beli és a budai janicsárokat, továbbá az azabokat, a városi lakosokat, a rumilíai, szerémi és szemendrei vitézeket, s nagy buzgósággal száz meg száz óvintézkedést foganatosított az erődvonal védelmére a két nap folyamán, amíg ott heves harc folyt.

A vár védőinek első támadása.

Az ostrom harmadik napján⁷⁴ a védőket elfogta a harc heve, az ellenségen ismételten rajta ütöttek, újra meg újra betörték a külső városba, puszta karddal egészen Veli bej meteriszé-ig⁷⁵ nyo-

gyet jelölni. A Moanat tepeszi (tévesen: Mihnet tepeszi) nem a József-hegynék, hanem a Sas-hegynék török neve.

⁷¹ Hamza bej szeráji vagy Hamza bej palankaszi: erőd Erd mellett, a későbbi Hamzsabég.

⁷² = (1684.) július 14-e, valóban pénteki nap volt.

⁷³ A Dunától a mai Pálffy-tér, Királyhegy-utca, Margit körút déli házsora helyén húzódó külső városfalnak alsó (keleti) kapuja volt a Horosz kapuszu („Kakas-kapu”), a mai Pálffy-térnek valószínűleg azon a pontján, ahol a Fő-utca beletorkollik. Innen a külső város fala nyugat felé haladva két töréssel — mely a házsor vonalában: a mai Horvát-utca sarkánál és az új városi házaknál ma is megvan — eljutott a Jeni kapu-ig (új kapu), ez a mai Széna-téren állott), és innen, vonalának megtérése nélkül, haladt a mai Vérmező-út déli házsorának mentén a domb tetejéig, a mai Vérmező-út legmagasabb pontjáig.

^{73a} város, a magyar város-ból: a váron, várfalon kívül eső város, a nem-katonák lakóhelye.

⁷⁴ Ez a nap, melyet Szilahar pontosan nem jelöl meg, Angeli forrása szerint július 18-a volt.

⁷⁵ Veli bej védműve Buda külső északi erőd-szakasza, ahogy a leírásból következtetni lehet, az a vonal, amely Marsigli térképén a Gül baba-türbétől a fűrdőkig, illetőleg a Dunáig húzódott. — E napok harcainról Angeli forrásai is tudnak (l. i. h. 404. s köv. ll.).

A nevezett Veli bej nevéhez Buda török-kori multjában több intézmény kapcsolódik, úgy látszik egyike volt azoknak a törököknek, akik Budán nagyobb alkotó munkát végeztek. Mehmed budai pasa korában, Hatvan elfoglalása után Veli bej lett e kerület első szandzsak-

multak, abba behatoltak, ott két ágyút beszegeztek s vagy 5000 hitelent megölték. Mehmed vezír-pasa is együtt küzdött a többiekkel, s ahogy beszélék, 15 ellenséges katonát saját kezével ölt meg. Az ellenség a mohamedánok diadalmas kitörése alatt csak lassan szedte össze erejét és nyomult ismét előre. Erős nyomása elől a gáziknak sikerült visszahúzódniok a külső városba (varos), ahol a védműveknél (meterisz) szilárdan megálltak. Öt napig ilyen módon szakadatlan kemény harc folyt.

Buda vára és bástyái; Ibrahim pasu seregének elrendezése.

Buda várának hat kapuja van:¹ Szu kapuszu,² Frengi kule kapuszu,³ Kannáre kapuszu-nak nevezett Becs kapuszu,⁴ Kücsük

beje, kinek vitézségét Dzelálzáde Musztafa is kiemeli (Thúry József fordításában: Török Történetírók. Budapest 1896, II. k. 277. l.) s közel száz évvel később Evlia Cselebi is magasztalja (i. m. II. 108. l.). Hász-birtokai, melyek a hatvani, pásztói, salgói és pesti náhijékben feküdtek, 1552-ik évben 290.555 akce jövedelmet hoztak (Felsorolásukat l. a bécsi Konsular-Akademie török kézíratai közt I. F. 5. sz. alatt.).

Az említett meteriszen kívül még több pont, illetőleg épület vette nevét Veli bejről:

Veli bej tekkeszi („Veli bej dervis-háza, mohamedán-kolostora“, a Svábhegy keleti lejtőjén feküdt (l. alább).)

Veli bej csairi („Veli bej rétje, mezeje“) a buda-tatai úton, ahol 1565-ban vagy ezen év előtt egy tatai azab Budáról Tata felé menet győri rablók által elfogatott (Bécs, Statsarchiv, Turcica, Urkunden Okt. — Nov. 1565, nyomtatásban Fekete Lajos: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába, Budapest 1926. 22—25. ll.) A Veli bej csairi tehát a tatai úton, a budai hegyekben volt (a XVI. században sok a panasz, hogy magyar lovasok Budáig portyáznak s a budai hegyekben lakó „török barátok“ barmait is elhajtják), s az is feltehető, hogy az előbb említett tekkéhez tartozott.

Veli bej hamami („Veli bej fürdője“) a mai Császár-fürdő helyén állt, keleti és nyugati írók egyaránt emlegetik, Marsiglitól rajzát is ismerjük.

Veli bej türbeszi („Veli bej türbéje, sirkápolnája“) Marsigli térképén Gül baba türbéjétől keletre, az óbudai fürdők fölött emelkedő domb oldalában van feltüntetve; eszerint a meterisz, a fürdő és a türbe egymás közelében állt.

Végül Veli bejről van elnevezve a vár nyugati falának egy tornya, illetőleg bástyája: Veli bej kuleszi (vagy tábieeszi) (l. alább).

¹ Buda kapuiról két részletes török forrásunk van (Evlia Cselebi leírása, i. m. II. 256. s köv. ll. és Marsigli jelentései és térképei — nevezetesen két értékes török térkép — Buda 1684—1686-ik évi ostromáról dr. Veress Endre idézett kiadásában: Budapest Régiségei, IX. 103—170. ll.), melyek mindegyike több kaput és bástyát ismer, mint amennyit Szilahtar itt felsorol. Azonban meg kell jegyezni, hogy szerzőnknek itt közölt összegezése sem foglalja magában mindazokat a kapukat és bástyákat, melyeket ismer; előadása során olyanokat is meg fog említeni, melyekről most nem szól.

² „Vizi kapu“: a mai külügyminisztérium délkeleti sarkánál, ahol a kocsiút felér a Várba. Neve valószínűleg onnan van, hogy ezen a kapun át hordták fel a vizet a várba.

³ „Frengi torony-kapu“: a mai Várkertben, az Erzsébet királyné kertiháza mellett állott hasonló nevű körbástya (Büjük frengi kuleszi:

Tophane kapuszu⁵ és a nagy dzsámi közelében a Kücsük kapu.⁶
 Kilenc bástyája van,⁷ úgymint: Haberlu,⁸ Erdély-bástya,⁹
 Toprak bástya,¹⁰ Veli bej bástya,¹¹ Eksi as bástya,¹² Kászim pasa-
 bástya,¹³ Karakas Mehmed pasa torony-bástya,¹⁴ Frengi torony-
 bástya¹⁵ és Bölme-bástya.¹⁶

„nagy frengi [azaz: európai módra épült] torony“) Duna felé néző oldalában.

⁴ A „Kannáre kapuszu“-nak nevezett „Becs kapuszu“ kifejezés (Kannáre kapuszu demekle Beč kapuszu) alatt két külön kapu értendő, csak így is jön ki az előbb jelzett *hat* kapu. Különben is mind a kettőnek pontosan ismerjük a helyét: a Kannáre-kapu („*vágóhid-kapu*“) a külső erődvonalnak, mely körülbelül a mai Vérmező-út házsora mentén haladt, nyugati végén állott, közel ahhoz a ponthoz, ahol a vár hosszú nyugati bástyájának egyenes meghosszabítása metszette és így a közbül eső teret lezárta. — Karácson Imre szerint Evlia Cselebi (id. ford. I. 245. l.) említ egy Mináret-kaput: „a Khorosz-kapun kívül délre, az árokpárt mentében fölfelé, a Jeni kapuig (Újkapu), onnan a Mináret-kapuig... menve“ stb. Ez az utóbb megnevezett kapu a: Kannáre-kapuszu; — a Mináret-kapu hibás olvasás, akár a régebbi másoló, akár az újabb kiadó tévedése.

A Becs kapuszu („Bécsi kapu“) helye közsímert.

⁵ A Kücsük Tophane kapuszu („az ágyúöntő vagy arzenál kis kapuja“) a belső vár egy minden oldalról zárt terének, az u. n. Bali pasa térnek — amely körülbelül a mai Szent György-téren terült el — Duna felőli falán át vitt a várhegynek — további falakkal erődített — lejtőire.

⁶ „Kis kapu“: a Nagyboldogasszony temploma (ez volt a Bűjük dzsámi: „nagy dzsámi“) mögötti kapu értendő, talán azon a ponton, melyen át ma a Jezsuita-lépcső vezet le a várból.

⁷ A bástyák úgy Szilahtar további közléseiben, mint más íróknál is majd tábie-nek („bástya“), majd kule-nek („torony“) mondatnak. — A bástyák számára nézve is áll, amit a kapukról mondtunk: Szilahtar nem sorolja itt fel a vár valamennyi bástyáját, sőt azt se mindet, amiket ismert és a tárgyalás további során maga meg is nevez.

⁸ Haberlu kule vagy Haber kule tábieszi „Jelző-torony“, a mai Halász-bástya északi tornyának helye, neve után következtetve az erőd-vonal legjobb megfigyelő pontja.

⁹ Az előbbtől északra, az ott álló középkori templom-apszison túl leírt nagy ív tulsó kiugró végénél.

¹⁰ Toprak-bástya („földből épült bástya“) a vár északnyugati sarkánál, mely a Marsigli-féle török térképen is köralakúnak van jelezve. — A keresztények esztergomi rondellának hívták.

¹¹ Az előbbtől délre álló bástya, mely az idézett török térkép szerint akkor is köralakú volt. Építőjére nézve l. 99. l. 25. jegyzet. — Ma egy ágaskodó lovas szobra áll rajta.

¹² „Savanyú leves-bástya“, szintén köralakú, az, amelyiken ma az ú. n. zene-pavillon áll.

¹³ A mai Zerge-lépcső fölött, azon a tájon, ahol ma a Palota-út a Tábor-utcával összeér. Építője gyanánt két Kaszim nevű budai pasa jöhet kombinációba: az első 1548–51 és 1557–58 között, a második 1666–1667 között kormányozta a budai kerületet. Evlia Cselebi — aki 1664-ben járt utoljára Budán — Kaszim pasa-bástyát nem említ, ellenben az Ova-kapuszut írván elmondja, hogy Gürdzsi Kenan pasa e kapun kívül hatalmas bástyát kezdett építeni, de a munka félbemaradt s a bástya csak három lépés magasságnyra készült el. (Karácson Imre fordításában l. k. 256. l.). Gürdzsi Kenan négy ízben, legutóbb 1665-ban

Ibrahim vezír-pasa, a vár védője, a Haberlu-kule-bástya védelmére Pest őrségét, az Erdély-bástyára saját kapu-csapatát, a Toprak-bástyára Arnod Csoluk Haszan agát, a Veli bej-bástyára az esztergomiakat,¹⁷ az Eksi as-bástyára a janicsár testületből való Haszeki Ibrahim agát, a Kászim pasa-bástyára Zagardzsi Dzsadi Juszuf agát, a Karakas Mehmed pasa-tornya-bástyára az egyiptomiakat, a Frengei torony-bástyára a helyi csapatokat (jerli kul) és Rüsztlem pasát jelölte ki; a Karakas pasa-bástya és Kászim pasa-bástya között ő maga vezette a védelmet.

Az ellenség rohamot intéz, elfoglalja a külső várost és körülzárja a belső várat.

A hó 6-án¹⁸ este felé az ellenség mintegy 20.000 főnyi erővel rohamot intézett a hosszú ágyútűzzel megrongált töltések ellen s a különböző rések közül először a kapu¹⁹ közelében levőn át nyomult be a külső városba (varos). De a mohamedán vitézek odabenn felkészülve várták s az esti szürkület beálltáig elszántan viaskodtak. Míg a hitetlenek a külsővárost (varos) megszállták s a dzsámikat, mecseteket és házakat felgyújtották, az igaz hitnek sok harcosa szenvedett ezen a helyen vártanu-halált. A mohamedán gázik a nagyszámú ellenséggel szemben elernyedve a belső vár felé húzódtak s amíg az ellenség a Bécsi kapu irányában árkokat ásott, buzgón készültek a belső vár védelmére.

Másnap az ellenséges sereg csapatokra oszolva először a Toprak-toronnyal szemben épített két bástyát s abban 8 haljemez-ágyút, 8 mozsarat és nagyszámú sahi zarbuzant állított fel, majd az Ova-kapu²⁰ közelében álló Kaszim pasa-toronnyal szemben a Karga-dombon²¹ három bástyát épített s ezekbe 21 haljemez-

volt budai pasa. Nyilván az általa megkezdett bástyát építette fel folytatólag Dzserrah („feleser“) Kaszim budai pasa (1666—1667), kiről a bástya utóbb nevét is kapta.

¹⁴ A mai palotai lovarda helyén. Nevét építője után kapta, aki 1618—1821 között három évig volt budai bejlerbej.

¹⁵ Frengei-kule („frenk módra épített torony“) kettő volt, mindkettő a Szarvas-tér fölött állott; a kőralakú nagyobbik a vár legdélibb pontját képezte.

¹⁶ Bölme („mellyért, töltött fal“) az előbbtől északra, a Duna felé eső lejtő erősítésének egy pontja, körülbelül a mai dunaparti kioszk fölött.

¹⁷ T. i. a korábban feladott Esztergom őrségét, amely alku szerint szabadon elvonulhatott és Budára jött.

¹⁸ = (1684.) július 19-én.

¹⁹ A külső erődfalnak a Duna közelében, a mai Pálffy-térbe torkoló Horosz kapuszu („Kakas kapu“) ellen intézett támadásról van szó, melyben a törökök, keresztény források szerint, ezernél több halottat vesztek. (Angeli i. h. 406. l.).

²⁰ „Mező-kapu“, mert a síkra (a mai Vérmezőre) vezetett, a mai honvédelmi minisztérium északnyugati sarkával szemközt állt; keresztény forrásokban Fehérvári kapu néven ismeretes. — Főntebb, a kapuk felsorolásánál Szilahtar ezt a kaput nem említette.

²¹ „Varjú-domb“: a mai Nap-hegy. — Az ostromló útegek felállítást és számát illetően v. ö. Angeli közlését (i. h. 410. l.), ahol az is ki

ágyút és 12 mozsarat helyezett, hogy majd a várost (sehir), Karaszim pasa toronyát és az Ova-kapu környékét innen lövj; a Karakas²² pasa-torony és a bölme²³ ellen ugyancsak a Karga-domb alján a Pest felé eső oldalon állított egy bástyát, és 7 baljemező-ágyút, 4 mozsarat és néhány sahi zarbuzant tett bele; a Gürz Eliász aljában²⁴ is épített egy hatalmas bástyát s azon 7 baljemező-ágyút s a hegynek majdnem a tetején 4 mozsarat és 7 sahi zarbuzant helyezt el, hogy a Frengi-toronyban, a belső várban és a város (sehir) belátható pontjain, a csarsuban²⁵ és bazárban a közlekedést akadályozza.²⁶ Egyszerre 45 baljemező-ágyúból és 28 mozsárból foghatta tűz alá a bástyákat, várfalat, lőréseket és az utcákon járó mohamedánokat. A várfal a több ezer golyónak,

fejezésre jut, hogy ezen események az írónk által csak alább leírandó hamzabégi török vereség után történtek, amikor t. i. Buda rendszeres ostroma megkezdődött.

²² Rásidnál (114/a l.) Karabas („fekete fej”) tévesen, ugyanígy Hammernél és Angelinél is. Karabas nevű pasa és róla elnevezett torony Budán nem volt.

²³ Az itt említett bölme („mellvért, párkány”) bizonyára más, mint amelyet az író a bástyák között említett, s amelyet az idézett térkép a Duna felőli oldalra, a mai várkerti kioszk fölött emelkedő lejtőre helyez. A szó közelebbi megjelölés nélkül bástya- vagy védelmi vonalat jelent, a jelen esetben a Karakas pasa-torony közelében (talán dél felé, mert az író a leírásban dél felé halad) húzódó szakaszra vonatkozik, amely a Karga bairi (Nap-hegy) Pest felé eső lejtőjén (a Czakó-utcai iskola alatt, a Tabánnak ma még meglévő amfiteátrum-szerű gödében?) felállított ágyúból tűz alá fogható.

²⁴ A Gellért-hegynek olyan pontján, melyről a Szarvas-tér fölött állott két Frengi-torony látható volt.

²⁵ A várban két csarsu volt: az egyik az Ova- és a Szu kapuszu között, körülbelül a mai Dísz-téren, a másik a nagy dzsámi előtt, a mai Szentháromság-téren: utóbbinak déli oldalán bedeszta (értékesebb áruk csarnoka) is volt.

²⁶ Hammer Buda ostromáról, a csapatok felállításáról és működéséről szólva (Geschichte des Osmanischen Reiches 2. kiadás III. 762—765 l.) aránylag kevés topográfiai pontot jelöl meg, köztük többet hibásan. A Gellért-hegyet ismételten Krähenhügelnek nevezi, holott Krähenhügel (Karga bairi „Varjú-domb”) a mai Nap-hegynek volt a neve, a Gellért-hegyet pedig Gürz Eliásznak nevezték. Hammer azonban a József-hegyet nevezi Gürz Eliásznak, tehát összetéveszti a Gellért-heggyel. Azonosnak mondja továbbá az Ova kapuszu-t a Szu kapuszuval, viszont az Ova kapuszu és a Fehérvári kapu elnevezések alatt két kaput ért, holott a kettő ugyanazt a kaput jelenti, amaz a törökök, emez a keresztények nyelvén. (Van nála különben egyéb idevágó tévedés is. Főntebb már említettem a Karakas—Karabas néveserét, ezt bizonyítja és magyarázza is: „Thurm des schwarzen Kopfes”, a Zulfikár nevű kétágú kardot Omar kalifának mondja, holott az Alié volt, stb.) — Már Linzbauer észrevette, hogy Hammer topográfiai adatai tévesek, s azokat más források felhasználásával korrigálni igyekezett. (Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen, Pesth, 1857, 124. l.) Állításai azonban a nagytekintélyű Hammerrel szemben nem találtak hitelre, Hammer tévedései viszont tovább terjedtek, noha minden kísérlet, mely az ő adatai alapján akarta felrajzolni Buda ostromát, tévedésekbe vagy ellenmondásokba bonyolódott. Természetes, hogy Angeli se tudott velük boldogulni.

melyek egyenkint 24 okkát²⁷ nyomtak, két-három napnál tovább ellenállni nem tudott, de a védők a szüntelen ágyúzás alatt támadt réseket éjszaka lebontott házak anyagával kiigazították és földdel kitöltötték, úgyhogy reggelre a várfal megint olyan volt, mint azelőtt, s a mohamedánok harcra készen álltak rajta. A várbeli házak az ellenség 180 okkás vagy 500 okkás mozsarainak tüze alatt teljesen romba dőltek s a bennük tartózkodó ember és állat elpusztult. A kilőtt bombákat többször megolvasták. Néhány bomba nem robbant fel, az egyiket megmérték, 280 vekijét nyomott s 41 vekije puskapor került ki belőle. Naponta 2500 ágyúgolyó és 800—1000 bomba esett a várra; mióta a vár fennáll, ilyen erős támadást nem szenvedett.

Az ostromlók az ágyúk és mozsarak irányában a várfal tövében három ostromárkot (meterisz) ástak, ezeket puskás katonákkal²⁸ rakták meg, akik éjjel-nappal tüzeltek. A Toprak-kule alá hatalmas aknát ástak, amely egy hajnalban felrobbant, de Alláh rendeléséből visszafelé szakadt és sok ellenséges katonát megölt; tervüket tehát meghiúsította, sőt saját fegyverükkel őket pusztította.²⁹ A Kaszim pasa kuleszi alá is három aknát kezdtek ásni, de ezt Kara Mehmed vezír-pasa észrevette. Mivel Buda várában akna- és bombamester nem volt, ziámet- és tímár-birtok adományozásával a rumiliai katonákból hármat bomba-mesternek, tizet akna-mesternek és tizet akna-fúrónak tett meg avégett, hogy ezek az ellenséges aknákat szembefúrják; a szerémi, szemendrei és helyi csapatokból pedig különítményeket rendelt ki az árkokhoz az aknamesterek védelmére és az (ellenséges) aknák megrongálására.

Dr. Fekete Lajos.

²⁷ *Okka* vagy *vekije*: török súlymérték, értéke 1281 gramm.

²⁸ A törökben: saltát (Soldat).

²⁹ Angeli szerint az ostromlók a Toprak kule alatt kétszer: júl. 26-án és septe. 13-án robbantottak aknát, de mind a kettő visszafelé sült el.

Adatok az 1849-i erdélyi honvédtűzérség történetéhez.

A szabadságharc erdélyi tűzérségéről általában véve keveset tudunk, legalább is jóval kevesebbet, mint az anyaországbeliről. Okát most nem kutatom; csupán némi rövid bevezetést akarok írni ahhoz a csekély, de közlésre mégis érdemes három adalékhoz, amelyet a Nemzeti Múzeum levéltárában végzett kutatásaim közben találtam.

Az első Gábor Áronnak Turoczy Mózeshez intézett hosszabb levele, Magyarázataul legyen elég annyit említenem, hogy a hadügyminiszter Gábor Aront, 1849 áprilisában, a nagyváradi hadiszergyárba rendelte, hogy ott megtanulja a röppentyűk készítését. Odautaztában, Csíkszeredából írta ezt a levelet. Láthatjuk belőle, hogy teljes erővel folyt a munka Kézdivásárhelyen, már amennyire a rendelkezésre állott nyomorúságos anyagi eszközök engedték.

Gábor Áron egyáltalában nem volt vérbeli tűzér, legkevesebbé pedig műszaki-tűzér. Katonakorában a 15. számú (2. székely) határőr-nyalozezredben szolgált. Az ágyúöntés technikáját nem ismerte s így csak a maga elgondolása szerint, itt nem részletezhető hibás eljárással készítette ágyúit. Ilyen úton-módon se eléggé ellenálló csövet, se teljesen síma fúratot nem lehetett előállítani, s ennek tudható be, hogy a kézdívasárhelyi ágyúk hosszabb lövöldözés közben elhasadtak. Példaként csupán a július 20-án a Vöröstoronyi-szorosban s 31-én Segesvárnál vívott ütközetre hívatkozom. Ezt meg kell állapítanunk, anélkül, hogy Gábor Áron nagy érdemét legkevesebbé is csorbítani akarnók.

A székely ágyúk kezdetben öntött vasból, majd később, amikor már elegendő számú harang gyűlt össze, bronzból készültek. Mindössze 64 darabról tudunk. Nagyobb részük 3-, kisebb részük 6-fontos volt. Annak, hogy a kézdívasárhelyi öntőműhely a csékelyhatású 3-fontos ágyút gyártotta nagyobb számban, alkalmasint az anyaghiány lehetett a legfőbb oka. Az akkori 3-fontos ágyúcső csak 250, ellenben a 6-fontos 382 kilogrammot nyomott; az anyagmegtakarítás tehát darabonként másfél métermáza, vagyis a székelyföldi szűkös viszonyok között számottevő súly volt.

1849 július 26-án Hasford orosz altábornagy megszállotta Kézdivásárhelyet s feldúlatta az ottani ágyúöntőműhelyt. De mivel az oroszok csakhamar kivonultak Kézdi-székéből, Gábor Áron emberei gyorsan helyreállítottak mindent. A munka tehát tovább folyt, bár — mint a III. szám alatt közölt névjegyzék mutatja — igen kevés, mindössze 26 munkással. Ebből magára az öntőműhelyre csak 5 esik.

Ezeknek, az orosz veszedelem közepette is rendületlenül továbbdolgozó derék embereknek, nem az volt a törekvésük, hogy minél kevesebb és minél hitványabb munkáért minél nagyobb bért csikarjanak ki, hanem azon igyekeztek, hogy tőlük telhetően segítsenek bajbajutott szűkebb hazájukon, Erdélyen. Megérdemlik tehát, hogy nevüket megörökítsük.

I.

Gábor Aron levele Turoczi Mózesnek, Csikszereda, 1849 április 19.¹

Turoczi Uram!

Miután az Ezredes Urat a Turoczi Uram ügye fölött meg kértem — mindent, de mindent meg adott — tehát ezen levelem vételével (az én felelőségemre) bátran készítsen Martius és Aprill havaira nyugtatványt 120 pengőforintról és Koré számvivő tiszttárnak be adván, azonnal illetményét ki kapandja — és ez alkalommal hogy a Tüzér tiszti sorba be jegyeztetődjön szükséges — egyébaránt hogy a főhadnagyság meg lesz általam viendő — lekem s becsületem fogadásával tanusítandom — még 30 napi türelmét kérem ki s minden jó lessz.

Ide zárva küldöm a mesteremberek jóvátett tárgyát is, azon meg jegyzéssel, hogy azokat Hankó Dani Úr jelentésébe írják össze — oljan fél alku formailag egyezkedvén velök.

Én ugyan a Pléhes, Nyerges, Esztergályos (... légyen)² és Sziygyártók neveiket el feledtem volt azon Jegyzékbe beírni — de bátran mind föl veendő — csak hogy a Summanál mi meg van engedve fönnebb ne rugjon.

Kováts Aron és Sándorkák ide fognak fel jönni — mert a Laboratorium itt alakul — tehát legyenek készen — készítvén maguk Sack und Pack harmad nap alatt mind munitionerek az itteni Tüzér Főhadnagynál magokat jelentsék, mindenféle mintákat magokkal fölhozván.

Az Ezredes Úr egy a gyárak fölött gondoskodó egyént ajánlat mellett tisztirangal az én kérésemre megtenni ígért — tehát ez is maradjon vissza jöttömig — addig fordul a dolog egyet s az alatt az emberek is gyógyulnak.

Csak egy kérésem Önhöz t. i. egy üres órájába ránduljon ki Lemhánybe — keresse föl Mátí Ferencnőt (mert Őra táborba) nézze meg a kis tűzért s engem arról tudósítson levélben mit Kolosvár v. N. Váradra czímezzen.

Itt gyűjtik mert sürgettem a rezet és harangot csak eleget álgúút — mert szükség — és ha az Alezredes Úr lyukason öntenem nem engedné³ — tehát ezen íráson mutassa meg, hogy én az

¹ *Nemzeti Múzeum Levéltára. Törzssanyag, 1849 áprilisi iratok.*

² A szám kimaradt.

³ Az ágyúcsövet, már akkor is, a végleges ürméretnél jóval kisebb átmérőjű mag, vagy bél köré öntötték, belülről hűtötték, azután pedig a kívánt kalibernek megfelelően kifúrták. Azonban Gábor Aronéknak nem volt ágyúfúrójuk s ezért a csövet olyan mag köré öntötték, amelynek átmérője pontosan egyenlő volt a kívánt kaliberrel. Ez volt a levélben említett „lyukas” öntés. Az ott meg nem nevezett alezredes ellenzte ezt a módszert, de Gál Sándor — kényszerűségből — jóváhagyta.

Ezredes Ur engedelmé és rendeletéből írom ezen sorokat az az hogy ha 100 készülhet is lyukason bátran — én vagyok a felelős.

Most még készítsék ki a lovag⁴ üteget hogy légyen 6 — csak hogy a Laffetának 6 zollal kell hosszabbnak lennie.

Ez után öntsenek 12 ordinair 6-fontost az gyalog ütegre ket-tőre gombos végűt.⁵

Ekkor fogjanak a 3-fontosokhoz s mikorra én is ott vagyok — hám nyergek hogy készüljenek mert felette szükség.

Reménlem hogy minden felhozott dolgok a leg jobban lesznek eligazítandva.

Tisztelvén Koma asszonyt öröklők

útazó komája
Áron s. k.

Ezen levelet mikor Debreczenbe ment Gábor Áron Csik Szeredából küldött melyet fel jegyzeni el felejtet volt.

Turoczy s. k.

II.

A Kézdi Vásárhelyi különböző gyároknál működő egyének havi díjjok feletti ajánlat kimutatása.⁶

Az Öntő gyárnál.

	Díjjok ezüstben								forint
Az Öntőmesternek	—	—	—	—	—	—	—	—	38
Segédöntőnek	—	—	—	—	—	—	—	—	50
Mintázóknak	—	—	—	—	—	—	—	—	24
Manipulansoknak	—	—	—	—	—	—	—	—	19

Töltekészítő osztályzat

A művezetőnek	—	—	—	—	—	—	—	—	50
Segédének	—	—	—	—	—	—	—	—	24
Manipulansoknak	—	—	—	—	—	—	—	—	19

Kerekes⁷ osztályzat

A Felelős művezetőknek	—	—	—	—	—	—	—	—	36
A Mestereknek	—	—	—	—	—	—	—	—	50
A Legényeknek	—	—	—	—	—	—	—	—	14—18

Kovács osztályzat

Felelős művezetőknek	—	—	—	—	—	—	—	—	36
Mestereknek	—	—	—	—	—	—	—	—	50
Legényeknek	—	—	—	—	—	—	—	—	14—18

⁴ Helyesen: lovas.

⁵ Az elültöltő ágyú csőfarán levő gombról van szó.

⁶ *Nemzeti Múzeum* levéltára. Törzsanyag. 1849 április iratok.

⁷ Kerékgyártó.

Lakatos osztályzat

Lakatos mesternek	— — — — — — — — —	32
Legényeknek	— — — — — — — — —	14—18

Asztalos estergályos és ács osztályzat

Mestereknek	— — — — — — — — —	50
Legényeknek	— — — — — — — — —	14—18

K. Vásárhely, 19^{ik} April 1849.

Gábor Áron s. k.
Tűzér Őrnagy

Turoczy Moses
Tűzérhadnagy

Helyben hagyom és a Számadásokat minden holnap végén el
várom.

Gál Sándor s. k.
Ezredes

Kivül: *Tűzér Őrnagy Gábor Árontól*

Turoczy Moises Tűzér
Hadnagy Urnak

Hívtból
Sürgöny

K. Vásárhely

III.

A kézdívásárhelyi ágyúgyár munkásai, 1849 július 16-án.⁸

Nagy Lajos	} Kerékgyártók	Nagy István	} Asztalosok
Barna Mihály		Mozinger Sándor	
Nagy Gábor		Bátor Ferenc	
Meszta József		Benke Bálint	} Lakatosok
Kovács József		Téglás Gábor	
Pais Antal		Kovács Dániel	
Biró András		Pais Antal	
Pásztor István	} Kovácsok	Vig Antal	} Öntők
Monoki Mihály		Mágori Sámuel	
Balog András		Lakos Mózes	
Szabó János		Benke Dávid	
Fábián Mihály		Dobra István	
Szász József			
Kosztá József			

Közli: Sz—ő.

⁸ *Nemzeti Múzeum* levéltára. Törzsanyag, 1849 júliusi iratok.

Alexejev tábornok 1916 április 4-iki emlékirata.

Miként Falkenhayn hírhedt „karácsonyi jelentése“ — amelyet 1915 végén terjesztett császára elé — a Német Birodalom 1916. évi hadviselésének volt hivatva irányt szabni, ugyanúgy Alexejev tábornoknak, az orosz vezérkar főnökének, 1916 április 4-i emlékirata, az orosz haderő azévi hadműveleteinek kívánta szellemi alapjait lerakni. Ez alapvető hasonlóság mellett, az említett két okirat három igen lényeges tekintetben különbözik egymástól. Az egyik az, hogy Falkenhayn egy hatalmas csoportosulás vezető hatalmának haditervét kristályosította ki, míg Alexejev ezt a maga tervezéséről nem mondhatta el; így tehát szövetségesire sem lehetett olyan visszahatással, mint — tévedéseinél fogva, sajnos — Falkenhayné. Egyébként Alexejev tőle telhetőleg igyekezett a nyugati szövetségesivel előzőleg kötött megállapodásokat minél teljesebben megtartani, noha elsősorban — természetesen — a meggyőződése szerinti, orosz külön érdekeket akarta szolgálni. S ez a második nagy különbség, amely az ő emlékirata és Falkenhayné közt mutatkozik. Mert az utóbbi, szövetségesének kívánságát és előterjesztését — amely a szakkritika szinte egyöntetű megállapítása szerint az övénél sokkal helyénvalóbb tervet vetett fel — többé-kevésbé sértődöttségből, egyszerűen félre tolt és a szövetséges előtt is titkolt, külön útra tér. A harmadik nagy eltérés a német és az orosz okmány közt az, hogy az előbbinek elképzelései, sajnos, valóra váltak s ezzel a német küzdőerő elvéreztetőjévé lettek, míg Alexejev tervét érdemtelen alvezércinek csöndes ellenkezése, az ő ügyük és az orosz ügy szerencsétlenségére, elgáncsolta. Az ú. n. Bruszilov-támadás Alexejev tervéből sarjadt ugyan, de egészen más értelmet és arányokat öltött a körülmények ereje és Bruszilov kezdeményezése folytán, mint aminőt az április 4-i emlékirat szánt neki. Alexejev tervének megvalósulása pedig még sokkal súlyosabb következményekkel járhatott volna a központi hatalmakra, mint aminőkkel járt Bruszilov győzelme.

Ezek előrebocsátása után, úgy véljük, hogy a világháborús hadtörténet iránt érdeklődő olvasóink Alexejev emlékiratának, ennek az egyébként is sok tekintetben rendkívül jellemző, igazi orosz írásműnek, alábbi, magyar nyelvű közzétételét érdeklődésel fogják fogadni. Az emlékirat szövegét egy orosz tanulmányból vettük, amely azt mellékletként, teljes terjedelmében közli.¹ Így a szöveg:

„Szigorúan bizalmas!“

¹ Balujev: „Die 8. Armee beim Durchbruch von Luck“. Az eredeti tanulmány *kézirat*os, németnyelvű fordítása a Hadilevéltár birtokában van (tanulmánygyűjtemény).

Általános hadihelyzetünk:

A lezajlott hadművelet¹ hadászati helyzetünket nem változtatta meg lényegesen. Noha franciaországi meghatalmazottunk, Silinszki tábornok, egy német hadtestnek (XXII.) a francia hadszíntérről a mi hadszínterünkre történt átszállítását jelenti, az erőviszony nekünk kedvez és aggodalomra egyáltalán nincs okunk. A hóolvadás és az utak megromlott állapota négyheti hadműveleti szünetet kényszerít ránk: ráérünk tehát, hogy veszteségeinket pótoljuk, felkészüljünk és az anyagi eszközöket készleteinkhez mérten teljesebbé tegyük.

Kevésbé megnyugtatóak a lezajlott hadművelet harcászati tanulságai. Súlyos csapást akartunk az ellenségre mérni, jelentős erőbeli fölényről gondoskodtunk, amennyiben az áttöréshez hadászatiilag ötszörös küzdőerőt egyesítettünk (256.000 puskát 46.000 ellenében) és feladatunkat mégsem oldottuk meg. Harcászati tekintetben készületlenek voltunk, mert nem tanultunk sem a francia hadszíntéri hadműveletekből, sem a mi Strypa menti, 1915 decemberi harcainkból. Miként a 9., ugyanúgy az 5. hadsereg is, különösen pedig a dwinski csoport, oldadozó tűz marhaléka lett.²

Hadműveletünk félbehagyására nem csupán az árvíz, meg a rossz idő kényszerített bennünket, hanem annak felismerése is, hogy a hadtesteknél beállott veszteségek reménytelenné tették azt, hogy a bemutatott terv és bevett szokás szerint folytatott támadásunk eredményt érlelhessen.

Szövetségeseinknek drágán szerzett tapasztalataiból feltétlenül okulnunk kell, mert a legközelebbi jövőben reánkhamlító feladatoknak másképen nem felelhetünk meg eredményesen; és haderőnköt csak akkor tekinthetjük valóban használható hadi-szerszámnak — amely nemcsak német támadások elhárítására képes, hanem arra is, hogy maga támadjon, mégpedig önbizalomtól eltelve — ha az okulásnak ezt a lehetőségét kihasználjuk.

Erre, azaz a legközelebbi hadműveletre való általános felkészülésre, nincs már nagyon sok időnk. Kb. egy hónap van még a régi naptár szerinti április végéig,³ addig az időpontig, amelyen a németek tavaly Riga és Schaulen környékén, majd ezt követően a Kárpátokban törték át arcvonalunkat.

Előkészületi időnköt a francia főhadiszálláson tartott, szövetségközi értekezlet is korlátozta, amikor kimondta (lásd Silinszkinek a régi naptár szerinti február 28-áról kelt táviratát), hogy „az összes haderők általános támadása májusban esedékes és ezt az orosz naptár szerinti május elején, legkésőbb azonban közepén, az orosz haderőknek kell elkezdeniök.”

Mindezekért hadseregeinknek a régi naptár szerinti⁴ május

¹ A Narocz-tó-menti, kudarcos orosz támadás, 1916 márciusában.

² „...fiel in die Klammern eines Flankenfeuers...”

³ Ez hozzávetőleg május közepét jelentené a Gergely-naptár szerint. A megjelölés azonban elég tágértelmű ahhoz, hogy május első hetét is érthessük rajta.

⁴ Ezentúl röviden: r. n. sz.

1-én támadásra minden vonatkozásban teljesen készen kell állaniok. Végül is támadásunk a nálunk most lezajlott események, valamint a Verdunnél még folyamatban lévők hatására, a valószínűleg még május 1-e előtt be kell fejeznünk (de annál később semmi esetre sem), mert a r. n. sz. április végén egy többé, vagy kevésbé erős ellentámadás lehetőségével kell számolnunk.

Az ellenség helyzete:

El kell ismerni, hogy a Verdun körüli hadműveletek után, különösen ha ezek a németekre kedvezőtlenül végződnek, utóbbiak aligha bírnak határainkon¹ akkora erőt összehozni, mint 1915-ben. E mellett nagyon megváltozott a mi haderőnk ellátása, valamint küzdőképessége is és ugyanúgy — megbízhatóság dolgában — a veszteségek pótlását intéző szervezetünk működése is.

Az északi arcvonalnak a r. n. sz. február 28-áról kelt jelentései szerint, az erőviszony ez:²

	saját küzdő erők	az ellenség küzdőereje	főlényünk
	puskákban, kardokban:		
a nyugati arcvonalon:	754.000	420.000	334.000
az északi arcvonalon	466.000	200.000	266.000
a Polesietől északra összesen:	1.220.000	620.000	600.000
a délnyugati arcvonalon:	512.000	441.000	71.000
<i>végeredményben:</i>	1.732.000	1.061.000	671.000

Ha a nyugati arcvonal a maga 911, az északi arcvonal a maga 455 és a délnyugati arcvonal a maga 595 zászlóaljának állományát a rendszeresített puskalétszámra kiegészíti, akkor főlényünk így növekszik:

a nyugati arcvonalon	449.000 —,	
az északi arcvonalon	296.000 —,	
a Polesietől északra összesen	745.000	puskára, ill. kardra;
a délnyugati arcvonalon	152.000 és	
<i>végeredményben</i>	877.000	puskára, kardra.

E pillanatban az ellenség felett 671.000 puskaévi, ill. kardnyi a főlényünk; valójában persze valószínűleg több. Ha azonban

¹ Ez lehet eredeti elcsuszamlás is, de eredhet a német fordítás pongyolaságából is.

² Itt is hiba csúszhatott be, mert bizonyára a három arcvonal jelentéseit kell érteni az északi arcvonal febr. 28-i jelentései helyett.

hadosztályaink 16 zászlóaljás — a 12, sőt 9 zászlóaljból álló német hadosztályhoz viszonyítva nyomasztó — szervezetét elejtjük, akkor fölényünk csökkenni fog és hadműveleti tekintetben csupán 500.000 puskányi (kardnyi) fölényrel számolhatunk.

Fölényünk különösen a Polesietől északra jelentős. Itt küzdőerőnk kétszerese az ellenségének, míg a Polesietől délre csupán egy hatoddal vagyunk erősebbek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a németeknek legelőnyösebb lenne, ha délnyugati arcvonalunkra vetnék magukat. Az osztrák-magyar haderőhöz szállított négy hadtestnyi — 84.000 puskányi — (német) erősítés oitani erő-többletünket kiegyenlíthetné. A Polesietől északra ebből a négy hadtestből csak részlettámadásra jutna, pl. a hajóhad támogatásával Riga ellen. Viszont a délnyugati arcvonalon intézett támadás a háború menetére döntő befolyással nem lehet.

Mérlegelések védekezés esetére:

Ha az ellenség a r. n. sz. április közepén támad meg minket, azaz hamarább, mint amikorra kellően felkészülhetünk, a Polesietől északra vagy Riga, vagy Dwinsk, vagy Molodeczno és Minsk ellen intézhet ellenünk támadást, de ez csupán részlettámadás jellegét viselheti magán. E közben pedig a többi arcvonalrészén védelemre kell az ellenségnek szorítkoznia, hívva abban, hogy támadásra és állásainak elfoglalására csapataink kevésbé alkalmasak. Őszintén be kell vallanunk, hogy a németek négy új hadtesttel és hatalmas tűzérsséggel akár Rigánál, vagy Dwinskénél, akár Molodecznonál és Minsknél, megverhetnek bennünket. Azonban egy ilyen részlettámadás minket igen nagy erőfeszítésre sarkalna és valószínű, hogy sikereiket végül talán mégis ki tudnók egyenlíteni.

Ha az ellenség ugyanezt a négy hadtestet, nehéz tűzér tartalékkal együtt, előbb a délnyugati arcvonalon veti latba, elérheti, hogy csapatainkat Romániától elszorítja, ez utóbbit sarokba szorítja, majd pedig a hadműveletek továbbfolytatását az osztrák-magyar haderőnek átengedve, hadtesteit és nehéz tűzérsségét átadja Riga, vagy Minsk felé. Akkor pedig csapataink egy része bizonyosan éppen útban lesz északról délnek és mi a támadást ugyancsak megsínylenők. Ezért — figyelemmel ennek a tervnek lehetőségére — Riga, valamint Baranowicze tájékáról nem szabad túlsok erőt elvonnunk.

A megrohanás veszélye tehát leginkább délnyugati arcvonalunkat fenyegeti. Ezért szükséges, hogy a fővezérlet a Polesietől északra megfelelő tartalékkal rendelkezék, hogy azt szükség esetén délre küldhesse, s hogy ezzel ne az arcvonalparancsnokokat kelljen terhelni. A gárda-hadsereg hátsó intézetei túlságosan nehézkesek s nem elég mozgékonyak ahhoz, hogy ez a hadsereg erre a célra megfelelhessen.

Viszont a délnyugati arcvonalnak, hadműveleti megfontolásaiban egy ilyen támadás eshetőségével számot kell vetnie és annak elhárítására fel kell készülnie, valamint megfelelő rendszabályok segítségével arról is gondoskodnia kell, hogy az új

hadosztályok megalakítása és begyakorlása gyorsabb ütemben folyják.

Mostani helyzetünkben tehát az ellenség hirtelen-váratlan támadása csak akkor válhatnék ránk nézve válságossá, ha délen következnek be. Ennek egyetlen ellenszere: egyfelől megfelelő tartalék alakítása északon, másfelől jól átgondolt védőterv alkotása a délnyugati arcvonalon, egyben pedig ez arcvonal tartalékainak helyes elosztása és összes kötelékeinek teljes állományra emelése.

Azonban azzal, hogy a délen bekövetkező szükség esetére tartalékokat alakítunk, teendőinket még nem merítettük ki. Hadászati tekintetben legfontosabb a Polesietől északra elterülő színtér, s itt mindenkinek meg kell tennie a magáét, hogy erőbeli fölényünket biztosíthassuk.

Mérlegelések támadás esetére:

Ha nagyobb átcsoportosításokat számításon kívül akarunk hagyni, akkor csakis a Polesietől északra vagyunk abban a helyzetben, hogy döntő támadást kezdhessünk. Itt küzdőerünk kétszerese az ellenségének.

Nem kívánatos, hogy előző tervünket felújítsuk és Postawy, valamint Jakobstadt körzetében kezdjünk újra támadást. Azután — miként a franciák mondják — erdős területek az előretűtás legnagyobb hátráltatói, mert a védelemnek rendkívül kedvező feltételeket biztosítanak. Kívánatos lenne azonban a küszöbön álló hadműveletet a következő alapon megvalósítani:

1. A nyugati arcvonal főtámadása Molodeczo tájáról Oszmiany—Vilno felé irányuljon. A támadás elindítására azonban a Listopady—Wiszniew szakasz is igen megfelelő. Itt mindkét szárnyat át lehetne karolni.¹

2. A Dwinsk (Dünaburg) védelme körüli tökéletesebb együttműködésének, valamint a támadásban való közreműködésének biztosítása végett, az 1. hadsereg az északi arcvonal kötelékébe jut. Az arcvonalhatár nagyjából a Disnenka-lapály vonalának mentén fog húzódni.

3. Az északi arcvonal Dwinsk—Widsy területén intézze fő-támadását. Ehhez az 1. hadsereget megfelelően erősítse meg.

4. A két arcvonal főtámadásának helye csak 100 versztnyire (kb. 100 km-re) esnék egymástól.

5. Az 1. hadsereg átcsatolása az északi arcvonalnak lehetővé tenné, hogy ez utóbbi az erdőségeken és mocsárvidékeken kívül eső területen folytassa támadását.

6. A két gárda-hadtest a fővezér tartalékát alkotja. Szükség esetén Dwinsktől délre, a támadás súlyának növelésére használhatók. Azonban nem tartoznak azok közé a csapatok közé, amelyekkel az északi arcvonalnak az 1. hadsereget kell megerősítenie.

¹ Ennek a magyarázó mondatnak közelebbi értelme nem világos, de így hangzik a rendelkezésünkre álló fordításban. Elvégre: áttörés után bárhol is át lehet karolni az így keletkezett szárnyakat, ha csak a földrajzi viszonyok ennek útját nem állják. De ez az eset Smorgon (Molodeczo) körül nem áll fenn.

7. Riga megbízhatóbb biztosítása érdekében, környékén kétszerannyi erőt kell összevonni, mint amennyije ott az ellenségnek van. (42.000; nekünk tehát 84.000—100.000 kell. Ez annyi, mint négy hadtest).

8. Az általános támadás ennek a négy hadtestnek Riga körüli előretörésével kezdődjék. Célja: Mittau megszállása. Ezzel a helyzet ezen a szárnyon rögtön megváltozék, minthogy Mit-taunak megszállása — közlekedési csomópontról lévén szó — az ellenségnek nagyon hátrányos lenne.

9. Néhány nappal a Riga körüli támadás megidítása után — a hadművelet menetéhez képest — mind Molodecznoról, mind Dwinskről egyidejűleg kell előretörnünk.¹

10. Az északi arcvonalnak, amely Riga körül kétszerre erősebb az ellenségénél, ügyelnie kell arra, hogy — a gárdát nem számítva. — 400.000 főt kitevő erejéből az ellenségnek mintegy 200.000 puskájával 250.000-et állítson szembe: feltartóztatására, valamint a Szt. Pétervárra vivő utak biztosítására; a többi öt hadtestet pedig — 150.000 főt — gyülekeztesse az 1. hadsereg körzetében. Akkor azzal a 65.000-rel együtt, amely most e hadsereg kötelékében küzd, összesen 215.000 főnyi küzdőerő adódik az ellenfél 45.000 főnyi ereje elleni támadásra. Ez ötszörös fölényünket jelenti.

11. A nyugati arcvonal mintegy 500.000 főnyi összes erőfeleslegét a 10. hadsereg körletében gyülekeztesse. Itt tehát ez utóbbinak 178.000 főjével együtt 480.000-nyi küzdőerőnek lesz az ellenség 82.000-ével szemben, vagyis az övének hatszorosa.

12. Ez a fölényünk persze csökken valamelyest, hadosztályainknak és hadtesteinknek sok küzdőerőt felemészítő szervezete,² valamint közlekedési eszközeink csekély fejlettsége folytán.

13. Ebből a tömegből az északi arcvonal tartson 3—4 hadtestet a fővezérlet tartalékeként készen arra az esetre, ha a délnyugati arcvonalon válságosra fordulna a helyzet.

14. Az északi és nyugati arcvonal közti határu, nagy általánosságban, Kosiany—Wilkomir összekötő vonalát kell venni.

15. A nyugati arcvonal a molodeczno—oszmiany—vilnoi főtámadásra kiszemelet hadtesteit gyülekeztesse Molodeczno—Minsk körzetében, azért is, hogy ezek ott egyidejűleg tartalékokat alkossanak arra az esetre, ha az ellenség Baranowicze felől támadni találna.

16. Előnyös lenne, ha a 5. hadsereg a Wygonowskoje-tó és Czartorysk közti arcvonalon állna, hogy így a Polesie védelme, a Pripjetj mindkét partján egy kézben egyesüljön. Ez esetben a Njementől (Deliaticzetől) délre, egészen a Polesieig terjedő arcvonalon, a vezetést a 4. hadsereg parancsnokságra lehetne ruházni.

¹ A német fordítás azt mondja ugyan: „...erfolgt ein gleichzeitiges Zurückgehen“, ez azonban nyilvánvaló elcsuszamlás. Kétségkívül „Vorgehen“-t akart a fordító írni.

² A német fordítás „belastende Organisation unserer Divisionen“ stb. szavainak a fentiekben adott értelmezése látszik az egyedül helyenvalónak.

Összegezve tehát: 695.000 emberrel tervezünk támadást az ellenség 125.000 embere ellen. Így számszerű fölényünk újra biztosítottnak látszik. Az összes vezetők munkáján múlik mármost, hogy a támadásokat harcászatiilag végrehajtsák, vagyis, hogy a tűzértséget helyesen alkalmazzák és a csapatokat hatásosan vezessék.

A délnyugati arcvonal feladata, hogy — miként előzőleg — felkészüljön arra, hogy Rowno tájáról támadást kezdhessen, mégpedig abban az időpontban, amelyben a Polesietől északra indított támadás kezd tért nyerni.

Számszerű fölényünk kétségkívül jelentős. De ez volt a helyzet az előző hadművelet során is. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a nagy tömeg a döntő pillanatban vagy tétlen, vagy pedig részletekben, apró csoportokban és fokozatos egymásutánban kerül alkalmazásra. Ezúttal az erők elosztását egészen más-kép kell intéznünk.¹

Rendelkezés a támadási helyeken való gyülekezésre.

A csapatok gyülekeztetését a 10. és 1. hadsereg körzetében lehetőleg röviddel az áttörés előtt kell befejezni. Addig is célszerű lenne, ha az északi arcvonal csapatai úgy tennének, mintha a Jakobstadt körüli támadást folytatni szándékoznának. A nyugati arcvonal csapatai Postawynál és a Narocz tó körül cselekedjenek hasonlóképen. Szintúgy a tartalékokkal is az előző feladatnak megfelelően kellene intézkedni.

Mindez tárgyilagos számvetést és kidolgozást kíván.

A támadási előkészületek kidolgozásának jellege.

A sikerre ne azon az alapon számítsunk, hogy kikerestük azt a helyet, ahol az ellenség állása látszólag a leggyengébb. Ez a látszat gyakran megtéveszt. Számításunk tehát a támadásnak tűzértséggel való előkészítésén alapuljon, a gyalogság és tűzértség közti összhangon és az ellenség állásainak lelkiismeretes tanulmányozásán, a kapott jelentések alapján.

Ezért a főtámadások céljára száraz, a környező vidékből kissé kiemelkedő térszint kell választani, amelyen — ha támadásunk mindjárt nem sikerül is — műveletünket folytathatjuk, ha másként nem. állásharchban, lépésről-lépésre, szakadatlan munkával előre törve a siker felé. Az ilyen előkészítés azt kívánja, hogy az összes kérdésekkel behatóan foglalkozzunk, hogy a tűzértszketeket készentartsuk, sőt azt is, hogy a birtokunkban levő terület kiürítését is előkészítsük.² Végül nem szabad megfeled-

¹ Igen jellemző, hogy ezt a fontos elvi követelést egyetlen halvány arra vonatkozó útmutatás sem követi, hogy megvalósításához hogyan kellene hozzáfogni.

² „...und (erfordert) auch die Vorbereitung der Evakuierung“. Közelebbi meghatározást a német szöveg ugyan nem ad, de értelme kétségtelenül fentivel egyértékű. Másképen nem is igen fogható fel.

kezni a tüntetés mindenféle fajtájának kérdéséről sem, idértve a hamis hírek terjesztését is.

1916. r. n. sz. március 22.-én.

Alexejev gyalogsági tábornok s. k.“

Noha kétségtelen, hogy a fenti okmány elsősorban szerzőjének egyéniségét tükrözteti, másfelől megint tagadhatatlan, hogy ez az egyéniség jellegzetesen orosz karakter. Rendkívül jellemzi az a szinte félenk óvatosság, mellyel mindenáron óriási, öt-hatszoros fölényt akar összehozni, enélkül a támadás sikerében bízni sem mer. Jellemző, hogy hol tobzódik a részletekbe-hatolásban, hol — s talán éppen ott, ahol pedig az leginkább kellene — gondolatainak részletesebb kifejtésétől nagyvonalúan eláll s homályos célzásokkal elégszik meg. És így tovább. Főtételei mindamelllett arra vallanak, hogy *Alexejev* Oroszország 1916. évi hadászati problémáit helyesen látta és értékelte és alapjában helyes úton járva kívánta azokat megoldani. Hamisítatlanul orosz azonban a viszonyoknak az a lebirhatatlan ellentállása is, amely — emberektől: a szereplő, felelős személyiségektől eredve s belőlük táplálkozva — *Alexejev* tervét kérelmelhetlenül elbuktatta. Mindmegannyi olyan jelenség ez, amely bőven ad okot és alkalmat nemcsak a multba néző elmélkedésre, de talán még jövőbe kémlelő, a történelmi példa tanulságait kereső latolgatásra is.

Bialoskórski Ödön.